

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Marek Kupiszewski (współpraca Marek Okólski)

1. Wstęp

Przegląd badań dotyczących demograficznych aspektów migracji zagranicznych na samym początku napotyka podstawowy kłopot metodologiczny, mianowicie trudno jest jednoznacznie zdecydować, które badania są „demograficzne”, a które nie. Trudno też stworzyć zestaw obiektywnych kryteriów, które pozwalałyby na automatyczną kwalifikację konkretnego badania jako demograficznego. Współautorzy niniejszego rozdziału doszli do wniosku, że podstawowym kryterium „demograficzności” badań jest to, na ile odnoszą się one do fundamentalnego przedmiotu badań demograficznych: przemian stanu i struktury ludności (w tym jej rozmieszczenia terytorialnego) i do składowych wpływających na te przemiany.

Badania migracji międzynarodowych z i do Polski było w okresie komunizmu (1945–1989) bardzo ograniczone z dwóch powodów. Po pierwsze, tematyka emigracji z Polski była na indeksie cenzury – socjalizm i komunizm jako najdoskonalsze systemy społeczno-polityczne nie mogły tolerować emigracji do krajów kapitalistycznych – siedliska wszelkiego zła. Po drugie, dane dotyczące rzeczywistych emigracji, abstrahując od ich jakości, były objęte zakazem publikacji. Dane z Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego odtajniono w 1989 roku. Jedynym odstępstwem od tych ograniczeń była możliwość publikacji opracowań dotyczących zasiedlania Ziemi Odzyskanych (zachodniej i północnej Polski w powojennych granicach; zob. np. Kosiński 1963), ale w tych opracowaniach terminu „migracja międzynarodowa” nie można było znaleźć w kontekście przesiedlenia ludności z przedwojennych Ziemi Wschodnich na powojenne Ziemi Odzyskane. Upadek komunizmu otworzył nowe możliwości badawcze. Zniknęły ograniczenia związane z cenzurą. Jak trafnie zauważyła Krystyna Iglicka (2007), program badań kształtowany był przez kwestie polityczne podnoszone przez kraje wysoko rozwinięte i przez organizacje międzynarodowe, a narzędziem służącym do implementacji tego programu były fundusze na granty badawcze oraz zaproszenia na konferencje międzynarodowe.

Pionierem badań nad demograficznymi aspektami migracji zagranicznych okresu transformacji był Profesor Marek Okólski i zorganizowany w 1993 roku i kierowany przez Niego przez ponad 20 lat Ośrodek Badań Migracyjnych Uniwersytetu Warszawskiego (OBM UW). Drugim ośrodkiem było powstałe dużo później i działające w latach 2002–2012 Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych, lepiej znane pod angielskojęzycznym skrótem CEFMR (Central European Forum for Migration and Population Research). W ostatnim dziesięcioleciu nastąpiła eksplozja badań migracyjnych, mierzona liczbą naukowców zajmujących się migracjami i liczbą opublikowanych i niepublikowanych artykułów i opracowań dotyczących migracji. Można tu zauważyć, że pisana 10 lat temu ocena stanu badań aspektów demograficznych migracji (Kupiszewski, Fihel 2007) miała sześć stron objętości. Niniejsza ocena będzie co najmniej kilkukrotnie dłuższa i zawiera nieporównanie więcej wątków tematycznych i odniesień do literatury.

Prezentowany rozdział ma następującą strukturę: W drugim podrozdziale omawiamy problemy związane z oceną i korekcją istniejących danych migracyjnych oraz pozyskiwanie nowych danych. Podrozdział trzeci poświęcony jest omówieniu głównych obszarów badawczych. W kolejnym

podrozdziale omówiono najważniejsze nurty teoretyczne i metodologiczne badań, Dwa ostatnie podrozdziały mają charakter podsumowania: w pierwszym z nich zidentyfikowano braki w badaniach i przewidywane oraz pożądane kierunki rozwoju a w drugim przedstawiono wartość dodaną badań demograficznych.

2. Dane i źródła informacji o migracjach: pozyskiwanie nowych oraz ewaluacja i korygowanie zastanych danych

Zasadniczo zagadnienia związane ze statystyką należą do zagadnień metodologicznych, ale ze względu na ich fundamentalne znaczenie i rażącą nieadekwatność istniejącej statystyki w stosunku do rzeczywistych procesów społecznych postanowiliśmy wyróżnić to zagadnienie jako pierwszoplanowe w badaniu demograficznych konsekwencji migracji międzynarodowych.

Nie wchodząc w szczegóły, można powiedzieć, że statystyka migracji prowadzona przez GUS była obciążona podstawowym błędem: odnotowanie faktu migracji związane było ze spełnieniem kryterium prawno-administracyjnego, mianowicie ze zgłoszeniem emigracji na stałe i wymeldowaniem za granicę. Zatem to dopełnienie obowiązku administracyjnego, a nie faktyczne przemieszczenie było czynnikiem niezbędnym do stwierdzenia faktu migracji jako zdarzenia uwzględnionego w statystyce migracyjnej. Ponadto migracje zgłoszone jako krótkoterminowe (zdefiniowane jako trwające nie dłużej niż dwa lub trzy miesiące¹), nawet jeśli w rzeczywistości trwały przez dziesięciolecia, nie były uwzględniane w statystyce ludności, to znaczy nie zmieniały liczby ludności. Ze względu na niechęć migrantów do wymeldowywania się na stałe za granicę tworzyła się olbrzymia różnica między ludnością *de facto* i *de iure*. Symetryczne procedury stosowano do statystyki imigracji, lecz w tym wypadku, ze względu na niewielką intensywność napływu w omawianym okresie, nie powodowało to znaczących błędów. Począwszy od lat 70. ubiegłego stulecia, kiedy to nastąpiła pewna liberalizacja w udzielaniu zgód na wyjazdy zagraniczne (Stoła 2010), takie podejście powodowało bardzo znaczące niedoszacowanie emigracji i przeszacowanie liczby ludności, zwłaszcza w jednostkach administracyjnych o dużym odpływie.

Problemy nieadekwatności statystyki migracyjnej i w konsekwencji szeroko rozumianej statystyki ludności podnoszone były wielokrotnie na konferencjach naukowych i spotkaniach z przedstawicielami GUS. Jednakże dopiero w 1990 roku Mieczysław Kędelski przedstawił absurd statystyki migracji na przykładzie statystyki migracji z Polski do Niemiec w *Studiach Demograficznych*. Dogłębnej oceny statystyki imigracji dokonał Okólski (1994a, 1997a) proponując w drugiej z cytowanych prac wprowadzenie badania migracji za pomocą badania ankietowego wzorowanego na brytyjskim *International Passenger Survey*.

Fundamentalne prace, pozwalające na numeryczną ocenę błędów statystyki migracji, przedstawiła na podstawie informacji pochodzących z Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego Barbara Sakson (1998a, 1998b, 2000, 2002). Jej badania miały podstawowe znaczenie dla statystyki migracji i ludności i pokazały, iż statystyka ta nie jest powiązana z zachodzącymi procesami demograficznymi. Autorka skorygowała stany ludności według wieku, płci i miejsca zamieszkania i oszacowała błędy w obliczeniach ogólnych i cząstkowych współczynników urodzeń i zgonów. Dla przykładu, błędy te wynosiły 5,6% przy szacowaniu ogólnego współczynnika urodzeń w województwie opolskim (Sakson 2002, aneks na płycie CD, tab. 35) i 3% w odniesieniu do cząstkowego współczynnika zgonów ludności Polski w wieku 30–34 lata (Sakson 2002:153, tab. 6.1).

Obszerne i wielowymiarowe (pod względem liczby i różnorodności rozważanych zmiennych) przeglądy statystyki migracji zagranicznych przedstawili Okólski (1994a), Bijak i Koryś (2006), Kupiszewska, Nowok i Kupiszewski (2006) oraz Kupiszewska (2009). Opracowania te wychodziły poza

¹ Definicja pobytu czasowego do 2005 roku: dwa miesiące, od 2006 roku: trzy miesiące.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

wąsko rozumiane dane dotyczące przepływów i zasobów migrantów i obejmowały dane dotyczące uzyskiwania obywatelstwa, azylu, migracji nielegalnych, w tym zatrzymań i wydaleń migrantów nielegalnych, a także dane pozwalające ocenić poziom integracji i dyskryminacji migrantów (dane o zatrudnieniu, wykształceniu, warunkach mieszkaniowych, dostępie do opieki zdrowotnej itp.). Rekomendacje wzmiankowanych opracowań dotyczyły zmiany definicji stanu ludności (z ludności zameldowanej na stałe na ludność rzeczywiście zamieszkującą) oraz metadanych i dostępności danych z rejestrów administracyjnych.

W ocenie badaczy dostępne dane dotyczące migracji były nieadekwatne do rzeczywistych procesów migracyjnych i utrudniały a w niektórych przypadkach nawet uniemożliwiały poprawne badania nad migracjami. Niezwykle trafnie ocenili to Bijak i Koryś (2006, s. 23), pisząc: „Dane dotyczące przepływów migracji przygotowywane przez Główny Urząd Statystyczny są bardziej artefaktem statystycznym niż przedstawieniem rzeczywistości”.

Zanim przejdziemy do dyskusji osiągnięć polskich badaczy w dziedzinie statystyki migracyjnej, niezbędne jest odniesienie się do stanu badań w tej dziedzinie na świecie, co pozwoli prawidłowo ocenić osiągnięcia polskich naukowców. Mimo licznych programów badawczych i wysiłków organizacji międzynarodowych (Eurostat, UN, OECD, IOM) nie udało się dotychczas stworzyć jednolitego i zharmonizowanego systemu pomiaru migracji. Wynika to z różnic w definicjach migracji w różnych krajach, różnic w procedurach administracyjnych, przetwarzaniu i publikowaniu danych i wreszcie, w dyscyplinie migrantów w rejestrowaniu migracji w odpowiednich jednostkach administracyjnych. Być może ten ostatni czynnik jest największą przeszkodą w poprawie statystyki migracyjnej. W rezultacie dla ustalonego okresu liczba migrantów podawana przez kraj wysyłający zwykle różni się od liczby migrantów podawanej przez kraj przyjmujący. Badacze rozwinęli szereg strategii, aby wytworzyć lub korygować dane dotyczące migracji. Jednakże tworzenie nowych danych jest niezwykle pracochłonne, dlatego też najczęściej badaniem objęte są małe jednostki (np. jedna lub kilka miejscowości lub gmin). Takie dane pozwalają wnioskować o procesach migracyjnych, ale nie umożliwiają oceny wielkości przepływów. „Poprawianie” danych przez ich modelowanie lub symulacje jest sensowną strategią, jeśli dane migracyjne zbierane są na podstawie jednolitej definicji. Niejednokrotnie tak nie jest, co pociąga za sobą problemy ze zdefiniowaniem, co w modelu jest migracją, innymi słowy, co modelujemy. Możliwe jest modelowanie danych wraz z przypisaną im miarą błędu, co pozwala użytkownikowi ocenić wiarygodność uzyskanych na podstawie modelowanych danych wyników obliczeń. Podejście takie, prawdopodobnie najbardziej obiecujące, trudno implementować w praktyce, gdyż wymaga ono odpowiedniego poziomu wiedzy statystycznej u odbiorców badań.

Cechą charakterystyczną publikacji z ostatnich trzech dekad jest poszukiwanie nowych, lepszych niż statystyka oficjalna, źródeł informacji o migrantach i migracjach, w szczególności informacji statystycznej. W praktyce zaproponowano dwa podejścia do rozwiązania tego problemu. Pierwsze, przyjęte przez OBM UW i służące do badań w skali mikro, polegało na wytworzeniu danych dotyczących migracji przez badaczy – albo na podstawie badań ankietowych, albo z wykorzystaniem źródeł, które nie były tworzone z myślą o badaniu migracji. Drugie, preferowane przez CEFMR i służące do badań w skali makro, polegało na analizie definicji i trybu zbierania danych migracyjnych w różnych krajach a następnie, na podstawie tych informacji, na próbach szacowania lub harmonizacji danych migracyjnych pochodzących z wielu krajów.

Badacze OBM podeszli do kwestii migracji w sposób na polskiej scenie badań migracyjnych nowatorski. Okólski (2000a, 2001a, 2001b) przedstawił teorię migracji niepełnej, badanej na podstawie etnosondaży (Iglicka, Jaźwińska, Okólski 1996). Do empirycznego testowania tej teorii wytworzono, na podstawie metodologii zaproponowanej przez Douglasa Massey (1987) i Massey i Espinozę (1997), własny zbiór danych odnoszących się do czterech gmin w różnych regionach emigracyjnych Polski. Nowatorstwo tego podejścia polegało na tym, że dane te dawały wgląd nie tylko w podstawowe ce-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

chy migrantów, ale również w mechanizmy migracji i charakterystyki społeczno-ekonomiczne migrantów, kontekst rodzinny podejmowania decyzji migracyjnych. Podejście to umożliwiło przeprowadzenie wielowymiarowych analiz migracji i sięgnięcie do sedna procesów migracyjnych, włącznie z analizą zmian kapitału migracyjnego, przepływów monetarnych, sieci migracyjnych, znaczenia periferijności, karier zawodowych i marginalizacji społecznej migrantów. Dane te były niezwykle użyteczne z punktu widzenia badań socjologicznych, antropologicznych czy mikroekonomicznych. Ich użyteczność do badań demograficznych, przynajmniej w takim sensie, w jakim badania te zdefiniowano w niniejszym rozdziale (zob. sekcja 1), jest dość ograniczona. Kompleksowość i wielowymiarowość danych powodowała, że ich pozyskanie było bardzo pracochłonne. To zaś ograniczało zakres przestrzenny, dla którego dane zostały wytworzone, do czterech celowo dobranych jednostek przestrzennych. Bezpośrednie oszacowanie wielkości i cech zasobów i strumieni migracyjnych dla większych jednostek przestrzennych było niemożliwe na podstawie tych danych. Tak więc generalizacja wyników czysto demograficznych, uzyskanych na podstawie tych danych, nie była możliwa, co w żadnej mierze nie umniejsza istotności przeprowadzonych badań, a zwłaszcza sformułowanej na ich podstawie teorii migracji niepełnej.

OBM UW był jednym z pionierów użycia danych pochodzących z BAEL (Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności GUS) do charakterystyki procesów migracyjnych (Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Mioduszevska 2008). Badacze OBM utworzyli bazę danych zawierającą informacje o zidentyfikowanych w BAEL migrantach. Baza ta obejmowała lata 1999–2006 i zawierała ponad 6000 rekordów (Mioduszevska 2008). Na podstawie tych danych przeprowadzono wiele interesujących analiz, uogólniając dane pochodzące z BAEL-u na całą populację oraz dla województw, według wykształcenia i według szerokich grup wieku. W żadnym z badań nie znaleźliśmy oceny wielkości błędów statystycznych (nie wchodząc w szczegóły, badanie obciążone jest zarówno błędem losowym, jak i błędem systematycznym). W ocenie zalet i wad BAELu do badań migracji Mioduszevska (2008, tab. 3, s. 15) w ogóle nie wspomina o kwestii błędu statystycznego i systematycznego. Arkadiusz Wiśniowski (2013, s. 227) podsumowuje przydatność danych BAEL do badań migracyjnych następująco:

Duża niepewność wywołuje pytanie o wiarygodność szczegółowych charakterystyk migrantów sporządzonych na podstawie danych z LFS. Zaleca się, aby wszelkie oszacowania powinny zawierać miarę niepewności, aby uniknąć błędnych interpretacji i fałszywego poczucia precyzji danych.

Ten sceptycyzm wyrażają w artykule oceniającym przydatność Labour Force Survey do badania migracji również Marti i Rodenas (2007, s. 101):

Zaobserwowano w badaniach dane pochodzące z Labour Force Survey Unii Europejskiej, pozwalają jedynie na poprawne oszacowanie zasobów cudzoziemców lub osób urodzonych za granicą, natomiast w większości przypadków oszacowanie przepływów jest wątpliwej jakości.

Biorąc pod uwagę, że dane z BAEL-u były szeroko wykorzystywane do badania migracji (np.: Anacka 2008, 2010; Anacka, Okólski 2010; Anacka, Fihel 2012; Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Mioduszevska 2008), celowe byłoby przeprowadzenie oceny wielkości ich błędów. Postulat ten spełnił Wiśniowski (2017), który oszacował migracje z Polski do Wielkiej Brytanii na podstawie danych BAEL i brytyjskiego LFS. Oszacowanie to zawiera też informacje o błędach statystycznych.

Romuald Jończy (2003, 2010) utworzył swoje własne bazy danych dotyczących migracji ludności wiejskiej Śląska Opolskiego, bazując na mieszance metod statystycznych (dobór losowy respondentów/miejscowości do badania) i etnograficznych (wywiady z osobami dobrze poinformowanymi). Wnioski z badań Jończygo są daleko idące, ale oparte na danych, których błąd nie jest (i prawdopodobnie nie może być) w żaden sposób oszacowany (Anacka 2011).

W obu omawianych przypadkach tworzenia danych demograficznych ich autorzy zatrzymali się przed ostatecznym krokiem, który potwierdziłby lub obalił wiarygodność ich danych: formalnym policzeniem błędów oszacowań. Prace zespołu OBM UW pokazały jednak, jak bardzo definicje mi-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

gracji stosowane do zbierania i udostępniania danych statystycznych, czy to przyjmowane w Polsce, czy to przyjmowane przez organizacje międzynarodowe (np. ONZ), są nieadekwatne do rzeczywistej mobilności ludności, gdyż nie obejmują one ani migracji niepełnej, ani migracji krótkoterminowych. Oba te typy migracji występują powszechnie i jak pokazały badania OBM (Jaźwińska, Okólski 2001) odgrywają niezwykle ważną rolę w życiu społecznym i ekonomicznym regionów, co więcej, najprawdopodobniej mają również wpływ na procesy demograficzne.

Specyficzną próbę uzyskania reprezentatywnej próby imigrantów polskich w Norwegii podjęto w badaniu Joanny Napierały i Agaty Górny (2011). W badaniu tym używa się procesu selekcji próby zwanej Respondent Driven Sample, który według Heckathorna (1997) można pod pewnymi warunkami przedstawić jako stacjonarny proces Markowa, który po osiągnięciu stanu równowagi generuje reprezentatywną próbę losową. Jak zauważyli Paweł Kaczmarczyk i Okólski (2011, s. 204), udało się spełnić większość założeń przedstawionych przez Heckathorna. Mimo że nie udało się uzyskać reprezentatywności próby w cytowanym badaniu, selekcja Respondent Driven Sample z pewnością jest dużo lepsza niż dobór próby metodą kuli śniegowej. W świetle terminologii Heckathorna populacja migrantów jest „populacją ukrytą”. Termin ten znakomicie oddaje jedną z kluczowych cech tej populacji, czyli jej niedostępność w standardowych badaniach statystycznych. Tak więc każde zbliżenie wybranej próby do próby reprezentatywnej należy traktować jako sukces. Opinię tą potwierdzają kolejne badania o charakterze metodologicznym przeprowadzone przez zespół OBM (Górny i in. 2013; Górny i in. 2016; Górny, Kaczmarczyk 2018) i badanie Chmielewskiej, Dobroczyk i Puzynkiewicz (2016) dotyczące migrantów z Ukrainy w województwie mazowieckim.

Inną drogą poszedł zespół CEFMR, a później wywodzący się z niego badacze, którzy specjalizowali się w międzynarodowych studiach porównawczych i w modelowaniu dynamiki migracji i ludności. Do prowadzenia międzynarodowych studiów porównawczych wskazane było sprowadzenie użytych danych do wspólnego mianownika. Do modelowania najlepiej było użyć zbilansowanych macierzy przepływów międzynarodowych.

Punktem wyjścia tego nurtu badawczego były wspomniane już diagnozy adekwatności, kompletności i jakości danych statystycznych o migracjach uzyskiwanych z oficjalnych źródeł, w tym wart podkreślenia kompleksowy przegląd i ocena źródeł wraz z rekomendacjami dotyczącymi sposobów poprawy jakości statystyk oraz pomiaru strumieni i zasobów migracyjnych (Kupiszewska 2009; Kupiszewska i in. 2006). Badacze CEFMR, poddając wnikliwej krytycznej ocenie dostępne (urzędowe) dane o migracjach, wskazywali zarazem na potencjalny użytek analityczny, jaki można z nich uczynić, oczywiście, postępując rozważnie (Bijak, Koryś 2006). Krytyczne studia badaczy CEFMR nad stanem informacji źródłowej o wielkościach strumieni migracyjnych dotyczyły nie tylko Polski, ale także miały szeroki zasięg europejski (Kupiszewska, Nowok 2008; Nowok 2005, 2008; Nowok, Kupiszewska 2005). Swego rodzaju kulminacją badań podjętych przed wprowadzeniem w życie unijnej dyrektywy dotyczącej zakresu przekazywanych do Eurostatu danych migracyjnych był udział zespołu w międzynarodowym projekcie THESIM, który miał na celu przedstawienie całego spektrum danych o migracji i ruchach uchodźczych wykorzystywanych w UE oraz zaprojektowanie zharmonizowanego systemu europejskiej statystyki migracji (Nowok i in. 2006). Prace te kontynuowano w następnych latach, opracowując m.in. metodologię oszacowania zasobów migracyjnych według obywatelstwa (Bijak, Kupiszewska 2008) i oceniając możliwość wykorzystywania danych dotyczących przepływów w badaniach naukowych (Kupiszewska i in. 2010).

Oszacowanie macierzy migracji przepływów między krajami europejskimi za pomocą metod bayesowskich², z równoległym oszacowaniem błędu na podstawie oficjalnych danych i opinii ekspertów sporządził Wiśniowski w ramach projektu realizowanego na Uniwersytecie w Southampton (Raymer i in 2013). Niewątpliwie jest to obiecujący kierunek badań. Zupełnie odmienne podejście za-

2 Zob. s. 22.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

proponowali Beata Nowok i Frans Willekens (Nowok 2010; Nowok, Willekens 2011), którzy uznali, iż probabilistyczna symulacja danych może być środkiem do ich harmonizacji, szczególnie w odniesieniu do czasu trwania migracji, który jest różny w definicjach migracji stosowanych różnych krajach.

W zainicjowaniu tego nurtu pewną rolę odegrał także udział Marka Kupiszewskiego w pracach zespołu Phila Reesa nad wieloregionalnymi modelami bilansowymi ludności, których element stanowiły macierze przepływów migracyjnych. Takie formułowanie modeli zapoczątkowano na przełomie lat 70. i 80. XX wieku (np. Rogers 1975, 1995; Rees, Wilson 1977). Kładziono w nich nacisk na jednolitość sposobu pomiaru migracji i przykładano dużą wagę do zrozumienia konsekwencji stosowania różnych rodzajów danych migracyjnych. Należy jednak podkreślić, że jedynym źródłem danych wykorzystywanych do estymacji tych modeli były statystyki urzędowe, z których czerpano dane o saldzie migracji (jako wielkości rezydualnej bilansów ludności), o strumieniach migracyjnych, jak również o współczynnikach migracji (w przypadku odpływu z krajów europejskich do „reszty świata”). Warto też dodać, że od początku autorom tych badań przyświecały cele projekcyjne.

Dużo mniej uwagi poświęcono zagadnieniu danych dotyczących migracji wewnętrznych. Rees i Kupiszewski (1999a) porównali definicje i dane dostępne w krajach członkowskich Rady Europy. Celem porównania było ustalenie, czy możliwe są porównawcze badania migracji wewnętrznych, obejmujące dużą liczbę krajów. Inwentaryzację definicji i danych uwzględniających wszystkie kraje świata przedstawił zespół z udziałem polskich naukowców, kierowany przez Martina Bella (Bell i in. 2015a), w innym zaś artykule (Bell i in. 2015b) zespół ten dokonał oceny obowiązującej praktyki w zakresie zbierania danych migracyjnych i przedstawił rekomendacje zmian.

Podsumowując, trzeba powiedzieć, że wysiłki mające na celu zebranie możliwie pełnych i wiarygodnych danych demograficznych o migracjach nie zakończyły się pełnym sukcesem. Badacze migracji stają przed trudnymi wyborami: nie mając dobrej jakości danych dotyczących migracji pochodzących ze statystyki państwowej, muszą albo używać tych niedoskonałych danych, albo samemu dane wytworzyć. W obu przypadkach dostępne dane podlegają licznym ograniczeniom. Niewątpliwie badania przeprowadzane metodą etnosondażową dają niezwykle bogaty efekt w postaci wielowymiarowych danych przedstawiających różnorodne aspekty migracji, co umożliwia sformułowanie i zweryfikowanie nowatorskiej teorii migracji (zob. sekcja 4.3), i już to wystarcza do uznania tej metody gromadzenia danych za pełny sukces. Zbieranie ich tą metodą jest jednak bardzo pracochłonne, wymaga zespołu badawczego o wysokich kwalifikacjach i w związku z tym dane mogą być zebrane dla bardzo ograniczonego terytorium. Użycie danych z BAEL-u do badania migracji daje ciekawe wyniki, ale musi być uwiarygodnione przez przedstawienie jakiejś miary niedokładności wynikającej z losowych i systematycznych błędów tej metody. Użycie Respondent Driven Sample, nawet wtedy, gdy nie udaje się spełnić wszystkich wymagań niezbędnych do uzyskania reprezentatywnej próby, niewątpliwie stanowi znaczący postęp w procesie doboru próby do badań populacji migrantów. Praktyczne opanowanie tej metody przez zespół OBM pozwala znacząco poprawić jakość badań opartych na próbie losowej migrantów. W artykule podsumowującym doświadczenia o charakterze metodologicznym, wynikające z szerokiego stosowania RDS przez zespół OBM, Górny i Napierała (2016, s. 645), porównując RDS z innymi podejściami do badań sondażowych migracji, stwierdziły:

Ustaliliśmy, że chociaż RDS był znacząco bardziej kosztowny, to umożliwił szybsze uzyskanie danych oraz spowodował mniejsze ryzyko niedoszacowania kosztów badania sondażowego. Ustaliliśmy również, że RDS generował dane wyższej jakości i że okazał się bardziej skuteczny w przeprowadzaniu wywiadów z krótkookresowymi migrantami cyrkulacyjnymi [tłum. M.K. i M.O.].

3. Główne obszary badawcze

3.1 Opis i identyfikacja zjawisk migracyjnych

W praktyce prawie wszystkie badania demograficznych aspektów migracji zawierają identyfikację i opis zjawisk migracyjnych. Wynika to, po pierwsze, z faktu, że przy dużej dynamice zmian procesów migracyjnych, zawsze istnieje popyt – zarówno w społeczności naukowej, jak i wśród polityków, decydentów, przedstawicieli samorządu i NGO-sów – na przegląd najnowszych trendów migracyjnych. Po drugie, w każdym badaniu empirycznym trzeba sprecyzować, na podstawie jakich danych prowadzone jest badanie.

Jak już stwierdzono, w czasach komunistycznych dogłębna analiza migracji zagranicznych była bardzo utrudniona. Wraz ze zmianą ustroju politycznego rozwinęły się badania, których celem była ocena procesów migracyjnych w czasach komunistycznych, szczególnie w latach 70. i 80. ubiegłego stulecia. Z perspektywy czasu można intuicyjnie odtworzyć pewne nurty badań. Przegląd rozpoczęty od prac o charakterze historycznym, gdyż dla uzyskania obrazu migracji podczas II wojny światowej i w okresie stalinowskim, a nawet, szerzej, komunistycznym, warsztat historyczny był bezcenny. Niewątpliwie najważniejszym opracowaniem historycznym jest monografia Dariusza Stoli (2010), który na podstawie benedyktyńskiej pracy archiwalnej nie tylko odsłonił meandry polityki wyjazdowej i paszportowej władz PRL, ale również zestawiał obszerny aneks statystyczny przedstawiający możliwie dokładnie migracje Polaków w tym okresie. Po ustabilizowaniu się fali migracji po II wojnie światowej nastąpił okres całkowitego zamknięcia kraju, wywołany przez przyczyny czysto polityczne (Stola 2003, 2010). Po październiku 1956 roku nastąpiło otwarcie granicy dla specyficznych grup (łączenie rodzin w Niemczech, emigracja Żydów po marcu 1968 itp.), a w latach 70. XX wieku dla znacznej części społeczeństwa otwarcie to było kontrolowane i służyło na ogół realizacji doraźnych celów politycznych władz. Dla demografa może mniej istotne, ale dla każdego zainteresowanego historią niezwykle interesujące jest powiązanie przez Stolę procesów politycznych z kolejnymi falami emigracji.

Historycy przedstawiali szczegółowe strumienie migracji do określonych miejsc i obszarów lub związane z konkretnym wydarzeniem historycznym, np. *Biuletyn IPN* (IPN 2002) zawiera kilkanaście artykułów historycznych, z których większość przedstawia wielkości i charakterystykę strumieni lub zasobów migracyjnych za granicą. Niektóre kierunki emigracji w czasach PRL doczekały się obszernych i solidnych opracowań: emigracja do Niemiec ludności niemieckiej (Jankowiak 2005), emigracja polskich Żydów przed marcem 1968 (Berendt 2005) i po marcu 1968 (Stola 2000).

Prace syntetyzujące odnoszące się do nieco odleglejszej przeszłości pochodzą od geografów. Gawryszewski (2005) przedstawił w swojej monografii całościowy obraz przemian ludnościowych w XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem procesów migracyjnych. Przesiedlenia powojenne z terenu byłego ZSSR było przedmiotem badania Jana Czerniakiewicza (2004), a Piotr Eberhardt (2000, 2006, 2010, 2011, 2017) w serii opracowań skoncentrował się na migracjach na ziemiach polskich w okresie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu. Warte uwagi jest też opracowanie Tadeusza Stpicyńskiego (1992), który zaprezentował oszacowanie liczby ludności pochodzenia polskiego w wybranych krajach świata na podstawie statystyk tych krajów i oszacował liczebność „Polonii” (rozumianej bardzo szeroko, jako zbiorowość osób poczuwających się do polskiego pochodzenia) na 12 mln (Stpicyński 1992, s. 153). Niestety, liczba ta jest niemożliwa do zweryfikowania.

Zdecydowana większość prac publikowanych w latach 90. ubiegłego wieku odnosiła się do dwudziestolecia, a zwłaszcza do dziesięciolecia bezpośrednio poprzedzającego upadek komunizmu.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Jedną z pierwszych ocen ilościowych³ emigracji u schyłku komunizmu był aneks do Raportu Rządowej Komisji Ludnościowej z 1989 roku (Komisja Rządowa do spraw koordynacji działań międzyresortowych w zakresie polityki ludnościowej 1989). Raport koncepcyjnie był bardzo prosty, nowością było wykorzystanie utajnionych wcześniej danych z milicyjnego Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego (SERP). Dane te opublikowało MSW (1989). W raporcie tym przedstawiono nie tylko liczby emigrantów, którzy wyjechali na pobyt stały, ale również tych, którzy wyjechali na pobyt czasowy, i to w dezagregacji według wieku, wykształcenia i zawodu. Nowością raportu było także to, że instytucja państwowa zauważyła emigrację czasową, która *de facto* przekształcała się w emigrację stałą. O SERP jako o wartościowym źródle informacji wspominał Latuch (1989), a wykorzystali je Korcelli (1992), Kupiszewski (1993), Okólski (1994a) i Sakson (1998a, 1998b, 2000, 2002). Na szczególną uwagę zasługują, jak już wspomniano, prace tej ostatniej. Kupiszewski (2002a, s. 113) tak przedstawił znaczenie jej badań:

Praca B. Sakson ma fundamentalne znaczenie dla badań ludności Polski z co najmniej czterech powodów:

1. Pokazuje całkowitą nieadekwatność oficjalnej statystyki migracji międzynarodowych;
2. Dokonuje korekty stanów ludności według wieku, płci i miejsca zamieszkania powszechnie używanych zarówno przez naukowców, jak i w procesach decyzyjnych;
3. Pokazuje skalę błędów szacowania częściowych współczynników urodzeń i zgonów (a zapewne i migracji), powszechnie używanych we wszelkich analizach demograficznych;
4. Przedstawia analizę struktury przestrzennej, demograficznej i społecznozawodowej emigrantów, którzy opuścili Polskę w latach 1980.

Mimo upływu lat ocena ta jest nadal aktualna.

Poza omówionymi tutaj badaniami powstało cały szereg innych wartościowych opracowań (np. Latuch 1990, 1992; Kurcz, Podkański 1991; Okólski 1991, 1994b, 1994c; Słany 1991; Marek 1992; Korcelli 1992, 1994a). Klamrą zamykającą ten, w pewnym sensie pionierski, okres badania migracji czasu przed transformacją i w pierwszych latach po transformacji był obszerny i ważny artykuł Okólskiego (1994a), w którym omówił on istniejące źródła informacji statystycznej, zaobserwowane przepływy migracyjne i ich strukturę demograficzną i społeczno-ekonomiczną, a także ich wpływ na zasób i strukturę ludności i siły roboczej, a także przedstawił dobrze udokumentowane oszacowanie wielkości emigracji z Polski. Artykuł ten porządkował i podsumowywał wiedzę, jaką udało się zgromadzić w ciągu pierwszych pięciu lat transformacji.

Przez cały okres transformacji powstawały prace monitorujące na bieżąco migracje. Od 1991 roku Polska włączyła się do prowadzonej przez OECD sieci monitorowania migracji SOPEMI i zaczęła przygotowywać coroczne raporty dotyczące przebiegu procesów migracyjnych. Raporty te, przygotowywane przez zespół OBM UW (Okólski 1997b, 1998a, 1999a, 2000b; Kępińska, Okólski 2001, 2002, 2003; Kępińska 2003, 2004, 2005, 2006, 2007; Kaczmarczyk 2011, 2015; Fihel i in. 2011; Kaczmarczyk i in. 2011, 2014; Fihel, Kaczmarczyk, Stefańska 2012), były ze swej natury bardziej deskryptywne niż analityczne. Stanowią one jednak niezwykle cenną dokumentację procesów migracyjnych zachodzących w Polsce od początku lat 90. ubiegłego wieku.

Jak zauważył Okólski (1999b, 1999c, 2001a), różne formy migracji, która nie ma zakończyć się osiedleniem się w kraju docelowym, przybrały w okresie transformacji na znaczeniu. Równoległe rozwijały się rozmaite formy mobilności ludności, począwszy od cyrkulacji handlarzy (Iglicka 1999, 2001a,b), poprzez kilkudniowe okazjonalne wypady do pracy, a skończywszy na migracjach niepełnych (Okólski 2001a, 2012a; Jaźwińska, Okólski 2001; Frejka, Okólski, Sword 1998; Iglicka-Okólska 1998), głównie nielegalnych z punktu widzenia kraju przyjmującego. Wiele badań odnosiło się do różnych form migracji wahadłowej i czasowej (Iglicka 2001a; Kaczmarczyk 2002, 2005a, 2005b; Korczyń-

³ Pomijamy tu całkowicie niezwiązaną z rzeczywistością w omawianym okresie oficjalną statystykę GUS przedstawioną w Rocznikach Demograficznych.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

ska 2003; Kępińska 2008) najczęściej na podstawie danych z rejestrów państwowych. Badania te dały nam bardzo solidny wgląd zarówno w procesy będące przyczyną tej klasy migracji, jak i w ich skutki. Zwieńczeniem tego nurtu badawczego była książka *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej* (Kaczmarczyk, Łukowski 2004), przedstawiająca rozmaite aspekty migracji sezonowych i wychodząca poza czysto demograficzno-statystyczne konstatacje. Książka dotyczy legalnych migracji krótkoterminowych odbywanych w ramach dwustronnych umów międzyrządowych, co odróżnia ją od wcześniejszych publikacji koncentrujących się głównie na migracjach nielegalnych. Jedną z najważniejszych kwestii rozważanych w opracowaniu były wyjazdy do Niemiec w ramach polsko-niemieckiej umowy międzyrządowej (Okólski 2004; Kaczmarczyk 2004) poruszane również w pracach Korczyńskiej (2003) i Kaczmarczyka (2005a), ale tu i w innych pracach omawiane są również odmienne kierunki migracji, np. do Francji (Tanajewski 2004), Belgii (Kuźma 2004) i Hiszpanii (Matejko 2004).

Kontynuacja badań mających na celu ustalenie stanu faktycznego była niezbędna w następnych latach ze względu na znaczną dynamikę zmian przepływów migracyjnych oraz typów migracji. Warto tu wspomnieć opracowania Okólskiego (1999b), obejmujące okres po 1989 roku, ale przedstawiające również wcześniejsze przepływy, oraz Baranowskiej, Bober i Bukowskiego (2007) syntetyzujące opis migracji w czasie poprzedzającego publikację dziesięciolecie, a także Kaczmarczyka (2008a), który opublikował wielostronną i zniuansowaną analizę na podstawie zróżnicowanych źródeł. Pod koniec lat 90. GUS (1998) przedstawił wyniki swojego badania migracji obejmującego okres 1988–1997. Opracowanie to jest o tyle interesujące, że zawiera dokładny opis danych używanych przez GUS do badania migracji w Polsce. W opracowaniu przedstawiono dane pozyskane w trakcie NSP 1988, Mikrospisu 1995 i Spisu Rolnego 1996, a więc najobszerniejszych i prawdopodobnie najważniejszych badań masowych, na podstawie których można było identyfikować emigracje na stałe i migracje czasowe.

W ciągu kilku lat poprzedzających wejście Polski do Unii Europejskiej pojawiły się dość liczne opracowania mające na celu ocenę potencjalnej fali migracji po otwarciu unijnych rynków pracy. Część z nich omawiamy w sekcji 3.3. Można przyjąć, że wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku stanowiło umowną cezurę w badaniach migracji. Rozpoczęło okres, w którym pytanie: „Co się działo i co się dzieje?”, przyciągało, jak nigdy dotąd, uwagę badaczy, opinii publicznej i polityków. Badanie prowadzone w kilku pierwszych latach po akcesji miały na celu ocenę wielkości i struktury fali emigracji, która wtedy wystąpiła. Wielkość emigracji w ciągu pierwszych lat po akcesji zaskoczyła większość obserwatorów sceny migracyjnej, ale dosyć szybko przepływy migracyjne spadły do wartości, jakie można było uznać w ówczesnych warunkach za normalne.

W 2006 roku GUS przedstawił swoje oszacowanie emigracji w *Informacji o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2006* (GUS 2007). Szacunki te sporządzono w oparciu o źródła polskie oraz zagraniczne. Były one o wiele bardziej realistyczne niż dane przedstawiane w *Rocznikach Demograficznych* GUS, gdyż nie były krępowane koniecznością uwzględnienia jedynie migracji stałych obliczonych na podstawie zgłoszeń wymeldowania na stałe za granicę. Na uwagę zasługuje fakt, iż po raz pierwszy statystyka państwowa odeszła od bezcelowego trzymania się obowiązującej definicji migracji i zainteresowała się rzeczywistymi procesami demograficznymi. W kolejnych latach GUS publikował aktualizacje swoich szacunków. Niestety nie przełożyło się to na zawartość *Roczników Demograficznych*.

Pierwsze obszerne badanie procesów migracyjnych po akcesji Polski do Unii Europejskiej przeprowadził zespół OBM UW, publikując wyniki w latach 2007–2009 (Kępińska 2007; Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Fihel, Kaczmarczyk 2008; Mioduszevska 2008; Anacka 2008; Grabowska-Lusińska, Okólski 2008, 2009). Głównym źródłem informacji były dane z BAEL-u, o których pisaliśmy w sekcji 2. Autorzy przedstawili wielkość i strukturę (według wieku, płci, wykształcenia i regionu pochodzenia) populacji migrantów oraz scharakteryzowali ich podstawowe strategie. Wskazali na niejednorodność migracji i migrantów oraz wielość strategii i ścieżek migracji, przy zachowaniu dominującej roli cza-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

sowej migracji zarobkowej. Jednocześnie zauważyli, że wobec płynności migracji poakcesyjnych migracje czasowe mogą łatwo przekształcić się w migracje osiedleńcze, tak jak w wielu przypadkach zmieniał się status migrantów z nielegalnego na legalny. Przedstawili też wyniki ankiety internetowej adresowanej do migrantów wchodzących na polskie strony internetowe z zagranicznych numerów IP. W sumie ten zbiór publikacji zaprezentował wielowymiarową pogłębioną analizę poakcesyjnych procesów migracyjnych.

Podsumowaniem tych badań i ich zakorzenieniem w kontekście teoretycznym była monografia Izabeli Grabowskiej-Lusińskiej i Okólskiego (2009) *Emigracja ostatnia?*. Autorzy przedstawili wiarygodne oszacowanie wielkości emigracji poakcesyjnej i zwrócili uwagę na jej odmienną selektywność w porównaniu z migracją przedakcesyjną. Dotyczyła ona tak aspektów przestrzennych migracji (regiony źródłowe w Polsce i kraje docelowe), jak i cech demograficzno-społecznych migrantów. Aspektami teoriiotwórczymi tej pracy zajmiemy się w sekcjach 5.2 i 5.3.

Na fakt, że emigracja z Polski była silnie zróżnicowana regionalnie, zwrócili już uwagę autorzy pierwszych badań etnosondażowych (Jaźwińska, Okólski 2001), wybierając do badań cztery gminy o znaczącej emigracji za granicę (Okólski 1998b; Jaźwińska 1998; Iglicka-Okólska 1998).

Wielkość i struktura emigracji w wymiarze regionalnym była przede wszystkim przedmiotem badań naukowców ze Śląska Opolskiego (Rauziński 1989a,b, 1993, 1999a, 1999b, 2000a, 2000b; Heffner 1996, 1999a; Jończy 2003, 2006; Solga 2000, 2004a,b, 2013a; Rostropowicz-Miśko 2007, 2012). Śląsk Opolski jest regionem o szczególnej charakterystyce: duża część ludności autochtonicznej posiada oprócz polskiego obywatelstwo niemieckie, „była” więc w Unii Europejskiej – w sensie możliwości migracji i partycypacji w rynku pracy – dużo wcześniej niż Polska. Procesy emigracyjne spowodowały bardzo znaczącą przebudowę struktur ludności na tym terenie. Jednocześnie z emigracją nastąpiła imigracja do regionu, choć o mniejszej intensywności, którą badał Krystian Heffner (1998, 1999a, 1999c), stając się prekursorem późniejszych badań nad poakcesyjnymi powrotami Polaków do kraju. Heffner i Rauziński (2003) zaproponowali „teorię regionu emigracyjnego”. Nie omawiamy jej w sekcji 4.3, gdyż *de facto* jest to jedynie propozycja zdefiniowania wprowadzonego pojęcia, a nie teoria, która powinna być systemem wyjaśniania naukowego.

Również inne regiony doczekały się opracowań: Podhale (Krakowska 1992, 1994; Górz 2003, 2004), Podlasie (Cieślińska 2010, 2012) czy toruńskie (Szymańska 1994; Szymańska, Grzelak 1996), acz nie tak licznych i szczegółowych jak Śląsk Opolski.

Fihel (2006, 2007) przedstawiła przestrzenną alokację imigrantów w Polsce. Lokalnej skali dotyczyło również opracowanie Rauzińskiego i Jończygo (2002).

Emigracją z terenów wiejskich zajmowali się Heffner (1990), Wieruszewska (2007a), Jończy (2008), Perepeczko (2008a, 2008b, 2008c), Solga (2013b), a w regionach miejskich Walaszek (2014).

Powstały dość liczne opracowania dotyczące emigracji z Polski do poszczególnych krajów przyjmujących. Gałka (2011, 2012a, 2012b) ukazała procesy imigracji z Polski do Wielkiej Brytanii i przestrzenną alokację migrantów w kraju docelowym. W wydanej niedawno monografii Gałka (2016) przedstawia dojrzałą, wielowątkową (uwzględniającą m.in. strukturę społeczną, rozmieszczenie przestrzenne i plany powrotów) analizę imigracji polskiej w Wielkiej Brytanii, ze szczególnym uwzględnieniem Londynu. Ocenę przyczyn migracji z Polski do Wielkiej Brytanii sporządzili Okólski i Salt (2014).

Migracje Polaków do Grecji przedstawili Ruta (1989) i Romaniszyn (1994), do Francji Michalski (1990) i Marszał (2001), do USA Fiń (2014), do Irlandii Grabowska-Lusińska (2007), do Norwegii Napierała i Trevena (2010) oraz Napierała i Frieberg (2011), do Islandii Napierała i Wojtyńska (2011), do Kanady Krywuł-Albańska (2011) a do Afryki Północnej Knopek (2001).

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Jednocześnie rozpoczęto badania nad imigracją do Polski. Pionierem kompleksowych badań w tym zakresie był zespół OBM UW, który w latach 1994–1997 realizował na zamówienie MSW projekt badawczy, mający na celu możliwie pełne scharakteryzowanie imigracji do Polski (Okólski 1997c). Prace te powstawały na podstawie źródeł oficjalnych (Głąbicka i in. 1997), a także badania etnosondażowego (Iglicka i in. 1997; Okólski 1997c). Już wtedy największą uwagę zwrócono na napływ z Ukrainy, choć aspekty demograficzne tego strumienia migracji nie dorobiły się tak licznej literatury jak aspekty socjologiczne i antropologiczne.

W Polsce pojawili się cudzoziemcy, częściowo o zbliżonej do emigrantów z Polski charakterystyce migracyjnej, ale również repatrianci (Iglicka 1998; Hut 2002, 2012, 2014), zwłaszcza z Kazachstanu (Hut 2004) oraz osoby poszukujące ochrony międzynarodowej (Hut 2014). Opublikowano też wiele badań na gruncie źródeł oficjalnych (Koryś 2004; Jaźwińska-Motyłska 2006; Śleszyński 2006; Slany, Ślusarczyk 2013).

W najnowszych badaniach również znajdujemy prace dotyczące migracji z Ukrainy, tym razem widzianej jako istotny czynnik ograniczający nierównowagę demograficzną i na rynku pracy. Brunarska (2014) analizuje źródła danych które pozwoliłyby na zbliżoną do rzeczywistości ocenę populacji Ukraińców w Polsce, Górny i współpracownicy (2013) analizują napływy z obszaru postsowieckiego – Ukrainy, Rosji i Białorusi, a Chmielewska, Dobroczek i Puzynkiewicz (2016) przedstawiają rolę imigrantów z Ukrainy w województwie mazowieckim.

Oprócz badania napływu cudzoziemców istotne były również badania nad migracjami powrotnymi Polaków. Jak już wspomniano, pierwsze takie badania prowadził Heffner (1996, 1998, 1999b, 1996c) w odniesieniu do powrotów ludności Śląska Opolskiego i Górnego oraz Iglicka (2002) w odniesieniu do kraju. Dane z BAEL-u stanowiły podstawę badań Iglickiej (2010) oraz zespołu OBM UW (Grabowska-Lusińska 2010). W drugiej z publikacji na uwagę zasługuje solidne omówienie źródeł informacji o migracjach powrotnych oraz rekomendacja stworzenia systemu monitorowania migracji, zaproponowana przez Anacką i współpracownicy (2010). Co istotne Marta Anacka (2010) zaprezentowała przedziały ufności dla niektórych oszacowań zmiennych pochodzących z BAEL-u.

Polska uznawana jest za kraj emigracyjny. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji* (Górny i in. 2010a) przedstawia przechodzenie Polski do grona krajów imigracyjnych (o aspektach teoretycznych przejścia, zob. sekcja 5.3). W książce zawarte jest podsumowanie badań nad imigracją do Polski do 2010 roku, na podstawie którego autorzy stawiają tezę, że Polska jest na drodze do uzyskiwania w przyszłości dodatnich sald migracyjnych (Górny i in. 2010b). Teza ta opiera się na danych zebranych w toku kilku projektów OBM UW.

Podsumowaniem całości badań dekady poakcesyjnej i jednocześnie podsumowaniem zjawisk i trendów migracyjnych w tym okresie jest praca zatytułowana *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej* (Lesińska i in. 2014). Książka daje niezwykle solidny obraz różnych form migracji poakcesyjnej Polaków. Obejmują one zarówno emigracje (Anacka, Okólski 2014), jak i migracje powrotne (Anacka, Fihel 2014). Grabowska-Lusińska i Okólski (2009) przedstawili typologię strategii migracyjnych migrantów poakcesyjnych.

Sporo uwagi badaczy przyciągnęła kwestia miejsca migracji z i do Polski w systemie migracyjnym Europy Środkowo-Wschodniej i miejsca migracji z i do Europy Środkowo-Wschodniej w systemie migracji europejskich. Wśród opracowań tworzonych u progu transformacji ustrojowej należy zwrócić uwagę na prace Okólskiego (1993) i Kupiszewskiego (1996), a przede wszystkim Romaniszyn (1997), która złożone przepływy między krajami Europy Środkowo-Wschodniej określiła jako regionalny quasi-system migracyjny, charakteryzujący się dominacją przepływów między krajami tego obszaru w stosunku do przepływów z i do krajów poza quasi-systemem; przewagą mobilności krótkoter-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

minowej i nieuregulowanej nad migracją osiedleńczą⁴; dużym znaczeniem czynników politycznych i ekonomicznych w kształtowaniu decyzji migracyjnych i niestabilnością powiązań migracyjnych. Intuicyjnie możemy powiedzieć, że ten quasi-system został z czasem zmodyfikowany, jeśli chodzi o listę krajów, które do niego przynależą, został wypchnięty na wschód i nadal obejmuje kraje byłego Związku Radzieckiego.

Szeroką paneuropejską perspektywę zaprezentował Okólski (1999d, 1999e) w wykładzie plenarnym na European Population Conference w Hadze. Wykład przedstawiał panoramę migracji w Europie, jak również do Europy i z tego kontynentu, na tle najistotniejszych przemian kulturowych, społecznych i ekonomicznych, a zwłaszcza globalizacji, transnacionalizmu i wzrostu znaczenia mobilności paramigracyjnej. W ostatnim zdaniu Autor proroczo stwierdza (Okólski 1999c, s. 35): „[...] kraje europejskie mogą być w dającej się przewidzieć przyszłości zmuszone do przyjęcia większej liczby migrantów, niż by chcieli”.

O ile opracowanie Krystyny Romaniszyn (1997) można uznać za otwarcie w Polsce dyskusji o systemie migracji w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu, o tyle artykuł Okólskiego (2004b) podsumowuje zmiany, jakie zaszły do rozszerzenia Unii Europejskiej. Okólski potwierdza w swoich rozważaniach istnienie specyficznej środkowoeuropejskiej „przestrzeni migracyjnej” (*migration space*) o odrębnej strukturze, mechanizmie i kierunkach przepływów.

Poza wspomnianymi pracami liczni autorzy opublikowali różnego rodzaju artykuły szkicujące ogólną perspektywę migracji w Europie (np. Okólski 2000c; Kaczmarczyk, Okólski 2005a; Grzymała-Kazłowska 2013; Bijak, Kupiszewski 2013). Najobszerniejsze jest wieloaspektowe opracowanie Kaczmarczyka i Okólskiego (2005a), oparte na szeregu wcześniejszych badań.

Klamrą zamykającą kolejny okres, a więc po ostatnich rozszerzeniach Unii Europejskiej, jest praca Okólskiego (2017). Przedstawiona w niej została ewolucja europejskiego systemu migracyjnego w perspektywie historycznej od zakończenia II wojny światowej do dzisiaj, a autor wiąże obserwowane obecnie migracje z procesami, które zaszły w drugiej połowie ubiegłego wieku. Wskazuje też na niestabilność istniejącego systemu i jego dużą zależność od wydarzeń politycznych.

Zdecydowana większość badań polskich demografów dotyczyła migracji z i do Polski. Powstały też jednak prace, których celem było przedstawienie procesów migracyjnych w innych krajach: Federacji Rosyjskiej (Jaroszewicz, Szerepka 2007; Brunarska, Nestorowicz, Markowski 2014), Serbii (Kupiszewski, Kupiszewska, Nikitowicz 2012), na Bałkanach (Kupiszewski 2009a, 2009b, 2009c, 2009d) czy w Europie (Bijak, Kupiszewski 2013). Z natury rzeczy prace te korzystają głównie z dostępnych oficjalnych statystyk i nie mają tak głębokiej perspektywy jak prace dotyczące Polski.

3.2 Społeczno-ekonomiczne i demograficzne konsekwencje migracji

Wpływ migracji na zmiany w liczebności i strukturze populacji przedstawił Eberhardt (1989) w monografii pod wymownym tytułem *Regiony wyludniające się w Polsce*. Analizę Eberhardta kontynuowali Kupiszewski (1992) i Kupiszewski, Durham i Rees (1998a,b). W pracach sporządzono klasyfikację Webba (1993) gmin według głównych cech demograficznych modyfikujących dynamikę ludności dla kolejnych okresów. Klasyfikacja ta umożliwia szybkie zidentyfikowanie przyczyn zmian ludności w gminach. Migracje wewnętrzne były najważniejszym czynnikiem depopulacji.

Utrzymujący się przez długi czas ujemny bilans migracyjny powinien spowodować niejako automatycznie zainteresowanie badaczy jego konsekwencjami. Jednakże, do końca ubiegłego stulecia poza opracowaniami dotyczącymi Śląska Opolskiego niewiele było systematycznych badań na ten temat. Pierwsze analizy dotyczyły wpływu migracji na sytuację demograficzną regionu (Rauziński

4 Romaniszyn (1997, s. 28) przyjęła następującą definicję migracji: „[...] all non-tourist movements/flows irrespective to their duration, intentions, and character”.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

1989a, 1996, 1998; Jończy, Rokita-Poskart 2012) i gminy (Rauziński 1997), na rynek pracy (Rauziński, Szczygielski 1993), rozwój regionalny (Rauziński 1991; Heffner, Solga 1999). Prace te kontynuowano w bieżącym stuleciu i mniej więcej dotyczyły one tych samych zagadnień – wpływ migracji na rozwój demograficzny badał Jończy (2008, 2010) i Rauziński 2004; rozwój regionalny – Heffner (2012) i Heffner i Solga (2013); rynek pracy – Jończy (2006). Obszerną kompleksową analizę wpływu migracji, zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych, na region Śląska Opolskiego przygotował w ramach prac Komitetu Badań nad Migracjami PAN Jończy (2014).

Zainteresowanie konsekwencjami migracji w skali kraju wzrosło po 2008 roku. Kaczmarczyk i Okólski (2008) opublikowali artykuł, w którym przedstawili szacunki wielkości migracji poakcesyjnych (3,3% ludności Polski) i przeanalizowali selektywność migracji, stwierdzając, iż większe prawdopodobieństwo emigracji dotyczyło młodych, stosunkowo dobrze wykształconych ludzi z obszarów zacofanych ekonomicznie. Konstatacje te zostały potwierdzone w kolejnych badaniach (Grabowska-Lusińska, Okólski 2009; Anacka, Okólski 2010; Fihel, Solga 2014).

Jednym z najbardziej interesujących demografów aspektów konsekwencji migracji międzynarodowych jest ich wpływ na bilans ludności. Zagadnienie to badali Fihel i Okólski (2008). Niezwykle istotnym aspektem wpływu migracji na bilans ludności jest oddziaływanie migracji na płodność. Analizował je Klimek (2017), badając różnice płodności w rodzinach migrantów polskich w Irlandii oraz w rodzinach, które nie emigrowały. Oczywiście, takie badanie dla jednego kraju docelowego ma charakter przyczynku, niemniej otwiera interesujące i ważne pole badawcze. Stonawski, Potancakova i Skirbekk (2016) porównali płodność muzułmańskich migrantów i ludności muzułmańskiej osiadłej w Europie.

W 2014 roku, czyli 10 lat po wejściu Polski do Unii Europejskiej, przyszedł czas na kompleksową ocenę skutków migracji poakcesyjnych. Ocenę taką przygotował Komitet Badań nad Migracjami PAN (Anacka i in. 2014; Lesińska i in. 2014). Opracowanie stanowiło kompletne kompendium wiedzy o skutkach migracji w Polsce i obejmowało ocenę wielkości emigracji, jej strukturę, formy i obszary źródłowe i docelowe (Anacka, Okólski 2014); migracje powrotne, ich strukturę, geografę i bilans strat i korzyści (Anacka, Fihel 2014); demograficzne konsekwencje emigracji z uwzględnieniem procesów depopulacyjnych i modyfikacji struktur demograficznych oraz zmian w płodności (Fihel, Solga 2014); ekonomiczne konsekwencje migracji ze szczególnym uwzględnieniem rynków pracy, migracji osób wysoko wykwalifikowanych; migracji edukacyjnych (Andrejuk 2014); roli migracji w rozwoju regionów (Heffner, Solga 2014) oraz studia przypadków: Małopolski (Brzozowski 2014), Śląska Opolskiego (Jończy, Rauziński, Rokita-Poskart 2014) i Podlasia (Urbańska 2014).

Inne podejście do oceny skutków migracji miał zespół CEFMR. Jego badania odnosiły się nie do zdarzeń, które miały miejsce, ale do hipotetycznych zmian ludnościowych, jakie mogą zajść w przyszłości. Te hipotetyczne przyszłe zmiany demograficzne ustalane były na podstawie prognoz i projekcji ludności. Tak więc analizowano skutki nie tylko prognozowanych migracji, ale też zmian płodności i umieralności spowodowanych migracją. Kupiszewski, Bijak i Nowok (2008) przedstawili konsekwencje przyszłych zmian migracji, urodzeń i zgonów w krajach członkowskich Rady Europy na podstawie prognozy ONZ. Dużo bardziej zdezagregowany model użyto do analizy zmian ludności regionów (NUTS2) Unii Europejskiej (Kupiszewska, Kupiszewski 2012). Badania w zakresie zastosowania symulacji do oceny procesów demograficznych i ich konsekwencji opisano w sekcji 4.1

3.3 Modelowanie i prognozowanie migracji

W połowie lat 90. XX wieku Marek Kupiszewski zainicjował oryginalne prace nad projekcją wieloregionalnych przepływów migracyjnych w ramach wieloregionalnego wielopoziomowego modelu dynamiki ludności, nazwanego później MULTIPOLES (np. Kupiszewski, Kupiszewska 1998; Kupiszewski 2002a,b; Kupiszewski, Kupiszewska 2008, 2011). W odróżnieniu od spopularyzowanego wcześniej

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

modelu wieloregionalnego, który wywodził się z prac Rogersa (1975), a uzupełniony został elementami modeli bilansowych Reesa-Wilsona (1977), MULTIPOLES działał na trzech poziomach (modele wieloregionalne działają na dwóch poziomach). Umożliwiało to jednoczesną analizę na poziomie regionalnym dla np. całej Unii Europejskiej, zamiast przeprowadzania dwudziestu kilku oddzielnych analiz regionalnych dla każdego z krajów Unii, by potem połączyć ich wyniki. Niejako automatycznie zapewniało to również spójność symulacji/prognozy na poziomie krajowym, czego nie gwarantowało sporządzanie oddzielnych projekcji/symulacji dla każdego z krajów z osobna.

Stworzyło to wyjątkową możliwość uwzględnienia w odpowiednich przedsięwzięciach prognozy krajów Europy Środkowo-Wschodniej, których nie uwzględniała baza REGIO. Co się tyczy komponentu migracyjnego modelu, ujęto w nim trzy układy przestrzenne: migracje wewnątrz krajów uwzględnionych w danej projekcji ludnościowej, migracje między tymi krajami oraz migracyjną wymianę ludności z „resztą świata”. Uznanie migracji zagranicznych za kluczowy czynnik dynamiki ludności (Kupiszewski 2002a,b, Kupiszewski, Kupiszewska 2008) był znaczącym odejściem od praktyki XX wieku, która je ignorowała (Rogers 1975, 1995). Do estymacji modelu używano wyłącznie częściowych przekrojowo-wzdłużnych współczynników migracji, a ich źródła były różne dla różnych krajów: rejestracja bieżąca, spis ludności i specjalne badanie migracji. W trakcie prac nad modelem opracowano wiele niekonwencjonalnych procedur szacowania lub korygowania niezbędnych (brakujących) danych.

Szczególnym problemem okazało się stworzenie macierzy przepływów migracyjnych między krajami uwzględnionymi w modelu. Z uwagi na znaczne różnice pomiaru „tych samych” strumieni, dokonywanego w kraju odpływu i kraju napływu, przyjęto początkowo rozwiązanie dające pierwszeństwo pomiarowi większemu (zwykle dokonywanemu w kraju napływu), zakładając, że jest on relatywnie mniej nieoszacowany. Ten kontrowersyjny z metodologicznego punktu widzenia zabieg tak tłumaczy Kupiszewski (2002b, s. 106):

[...] przemawia za nim fakt, iż jeśli już migracja została zarejestrowana, co wiąże się z mitręgą biurokratyczną i szeregiem decyzji o znaczących konsekwencjach ekonomicznych, to najprawdopodobniej się odbyła.

W późniejszych zastosowaniach modelu wykorzystano wiedzę zdobytą w badaniach nad porównywalnością danych migracyjnych w krajach europejskich i jako punkt wyjścia przyjęto macierze migracji, w których wszystkie dane zostały przeszacowane i sprowadzone do wspólnej definicji ONZ migracji długookresowych, zgodnie z którą migracją jest zmiana miejsca zamieszkania na okres co najmniej jednego roku (Kupiszewska, Kupiszewski 2012).

Model MULTIPOLES został oszacowany przez zespół CEFMR dla 23 krajów UE i czterech innych krajów europejskich i wykorzystany do prognozy zmian ludności i zasobów pracy w latach 2002–2052 (Bijak i in. 2007, 2013a). Był wielokrotnie prezentowany w różnych kontekstach tematycznych, np. do ustalenia wpływu przyszłych migracji na starzenie się poszczególnych populacji (Bijak, Kupiszewska, Kupiszewski 2008; Bijak i in. 2013b) lub testowania wpływu różnych scenariuszy migracyjnych na wielkość strumieni migracyjnych w dalszej perspektywie czasu (Bijak i in. 2008). Ocena *ex post* błędów prognozy sporządzonej przy użyciu modelu pokazała, że są one bardzo niskie (Kupiszewski, Kupiszewska 2011). W kolejnych latach zmodyfikowany i zaktualizowany model był wykorzystywany w dużych projektach unijnych DEMIFER (Demographic and Migratory Flows Affecting European Regions and Cities) i ET2050 (ET2050, czyli Territorial Scenarios and Visions for Europe) do symulacji ludności regionalnej (na poziomie regionalnym (2) NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics)) 31 krajów European Spatial Planning Observatory Network (ESPON) (Kupiszewska, Kupiszewski 2012, 2014). Ponadto model użyto do symulacji ludności i oceny wpływu migracji na stan i strukturę ludności Serbii (Kupiszewski, Kupiszewska, Nikitovic 2012), a ostatnio do projekcji ludności Rosji w podziale na grupy etniczne (Kupiszewski, Kupiszewska, Brunarska 2017).

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Projekcje i prognozy opracowywane przy użyciu MULTIPOLES-a stały się zaczynem intensywnych i pionierskich prac nad odpowiednimi sposobami prognozowania migracji. Po dokonaniu szerokiego przeglądu dotychczasowych podejść prognostycznych i identyfikacji ich mankamentów (Bijak 2006) zespół CEFMR przystąpił do tworzenia własnego, bardziej adekwatnego podejścia. Przy tym podzielono pogląd reprezentowany przez niektórych demografów, że głównym defektem prognozowania migracji jest niemożność przybliżonego chociażby zmierzenia stopnia niepewności, czyli oszacowania błędu prognozy.

Z uwagi na słabość teoretycznych wyjaśnień migracji leżących u podłoża założeń większości prognoz oraz na ich niewłaściwy, deterministyczny charakter zespół CEFMR podjął próbę wykorzystania do prognozy migracji metod bayesowskich (Bijak 2005, 2008). Implikują one z zasady ujęcie stochastyczne, a ponadto – wyrażając to w uproszczeniu, lecz zgodnie z twierdzeniem Bayesa – opisują relację między wstępnymi oczekiwaniami badacza dotyczącymi badanego zjawiska (subiektywnymi, opartymi często na intuicji), czyli wiedzą *a priori*, a wiedzą opartą na obserwacjach dokonanych na odpowiednio pobranej próbie, czyli *a posteriori*.

Konsekwentnie stosując to podejście, Jakub Bijak (2008, 2010) zaproponował, by źródłem wiedzy *a priori* w prognozowaniu migracji stało się badanie delfickie⁵ (Linstone, Turoff 1975) na próbie odpowiednio dobranych ekspertów, a wiedzy *a posteriori* – „twarde dane” o migracji w okresie wyjściowym prognozy. Podejście to – z wykorzystaniem modelowania statystycznego – zastosowano do prognozy migracji (do 2025 roku) w kilku krajach europejskich (Bijak, Wiśniowski 2009, 2010; Wiśniowski i in. 2012). Wyniki prognozy dowiodły ogromnego stopnia niepewności jej wyników liczbowych w przypadku każdego kraju. W późniejszym okresie, po rozwiązaniu CEFMR, podejście bayesowskie do przewidywania migracji było rozwijane przez członków zespołu zatrudnionych w ośrodkach zagranicznych (np. Disney i in. 2015; Wiśniowski i in. 2013, 2014, 2016).

Referując dorobek polskich badaczy migracji w dziedzinie prognozowania, warto na koniec wspomnieć o najnowszym projekcie OBM Mig/Ageing, którego realizacja dobiega końca w czasie przygotowywania niniejszego raportu. Projekt dotyczy wyzwań stojących przed polskim społeczeństwem w najbliższych kilkudziesięciu latach w związku z przyśpieszonym starzeniem się ludności. W tym celu niezbędne było opracowanie realistycznej prognozy demograficznej, która opiera się na danych urzędowych, poddanych jednak głębokiej korekcie, a ponadto zawiera dwie istotne cechy, jakimi charakteryzowało się opisane podejście CEFMR – modelowe i stochastyczne ujęcie migracji zagranicznych. Unikalną w skali literatury przedmiotu cechą prognozy Mig/Ageing stanowiło odrębne ujęcie czterech strumieni migracyjnych: napływu cudzoziemców, odpływu cudzoziemców, powrotnego napływu Polaków i odpływu obywateli Polski (Anacka 2018; Janicka, Anacka 2018).

Choć ekonometryczne metody prognozowania migracji nie są w Polsce popularne, to ekonomiści testowali je, sporządzając stosowne prognozy (Orłowski, Zienkowski 1998; Striełkowski, Jaroszewicz 2014). Krytykę prognoz ekonometrycznych z punktu widzenia demografii przedstawił Kupiszewski (2002c).

Oprócz prognozowania migracji na podstawie modeli matematycznych lub statystycznych wiele badań poświęconych było heurystycznym lub wręcz intuicyjnym ocenom przyszłych migracji na podstawie historycznych trendów. Przed wejściem Polski do Unii Europejskiej był to temat popularny (Okólski, Stola 1998; Kupiszewski 1998; Korcelli 1998, 2000). Kolejne wydarzenia polityczne stymulowały kolejne oceny (Drbohlav, Jaroszewicz 2014; Brunarska, Lesińska 2014). Ponadto przygotowanie prognoz za pomocą modeli dynamiki ludności wymuszało niejako sporządzanie prognoz migracji bądź na gruncie modeli (Janicka, Anacka 2018), bądź na podstawie scenariuszy (Bijak i in. 2008; Bijak, Kicingier, Kupiszewski 2013; Kupiszewski, Kupiszewska, Brunarska 2017).

⁵ Heurystyczne, eksperckie badanie ankietowe mające na celu uzyskanie konsensusu uczestniczących ekspertów co do istotnych parametrów badanego procesu lub zjawiska.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

3.1 Badanie migracji wewnętrznych

Zagadnienia związane z migracjami wewnętrznymi tradycyjnie należą do obszaru badań geografów i tam zostały szczegółowo omówione (zob. rozdział siódmy). Dalej przedstawimy tylko dwa projekty, które ze względu na zainteresowanie danymi migracyjnymi i wpływem migracji na bilanse ludności w regionach łączą się silnie z podejściem demograficznym.

Badacze polscy brali udział w dwóch dużych międzynarodowych projektach, mających na celu badanie rozmaitych aspektów migracji wewnętrznych. Największy i najciekawszy projekt badawczy, prowadzony na zlecenie Rady Europy, Komisji Europejskiej i brytyjskiej Rady Badań Społeczno-Ekonomicznych w latach 1995–2000, dotyczył dynamiki ludności i migracji wewnętrznych w 18 krajach europejskich w dwóch przekrojach czasowych: połowie lat 80. i połowie lat 90. Geograficznie badanie każdego z krajów przeprowadzano na najniższym możliwym poziomie podziału administracyjnego i objęto nim około 50 tys. jednostek. Było to największe – pod względem liczby podstawowych jednostek administracyjnych – badanie tego typu w historii badań geo-demograficznych. Celem badania było ustalenie zmian wzorców migracji między latami 80. i 90. i ocena zależności między dynamiką ludności a zmiennymi objaśniającymi, takimi jak poziom urbanizacji, rozwój ekonomiczny, charakterystyka funkcjonalna, struktura ekonomiczna. Efektem programu było 18 szczegółowych krajowych studiów migracji wewnętrznej, m.in.: Polski – Kupiszewski, Durham, Rees (1998a,b); Rumunii – Kupiszewski i in. (1997); Niemiec – Kupiszewski i in. (1998); Czech – Kupiszewski i in. (1998); Finlandii – Kupiszewski i in. (2000); Francji – Kupiszewski i in. (2000), Szwajcarii – Kupiszewski i in. (2000); Szwecji – Kupiszewski i in. (2001); Danii – Kupiszewski i in. (2001). Ponadto, w książce *Internal Migration and Regional Population Dynamics in Europe: A Synthesis* (Rees, Kupiszewski 1999b) podsumowującej badania, autorzy zastosowali współczynnik k Courgeau (Courgeau 1973), aby weliminować wpływ wielkości jednostek przestrzennych na liczbę migracji wewnętrznych, testując jedno z możliwych, choć dość topornych (zmiana wielkości jednostek odbywała się jedynie przez przejście między różnymi podziałami administracyjnymi) rozwiązań tzw. problemu MAUP – Modifiable Area Unit Problem.

Badacze polscy brali też udział w finansowanym przez Australian Research Council projekcie *Comparing Internal Migration in Countries Around the World: Measures, Theories and Policy Dimensions*. W projekcie zebrano metainformacje i stworzono repozytorium danych o migracjach wewnętrznych w 193 państwach członkowskich ONZ (Bell 2015a). W artykule Bella i współpracowników (2015b) przedstawiono typologię zebranych danych oraz sklasyfikowano czasokresy oraz ramy przestrzenne, dla których zbierano dane. Oceniono mocne strony, ograniczenia i użyteczność sześciu głównych typów danych dotyczących migracji wewnętrznej i zbadano ich przydatność do rozwiązania fundamentalnych pytań i problemów dotyczących mechanizmów migracji. Określono również możliwości harmonizacji danych i przedstawiono zalecenia, których celem jest ułatwienie międzynarodowych porównań migracji wewnętrznych. Zebrane dane wykorzystano do międzynarodowego porównania intensywności migracji wewnętrznych, a także do próby wyjaśnienia różnic między krajami na gruncie zmiennych egzogenicznych (Bell i in. 2015c) W kolejnych pracach zbadano wpływ migracji wewnętrznych na redystrybucję ludności (Rees i in. 2017) oraz międzynarodowe zróżnicowanie oporu odległości w migracjach wewnętrznych (Stillwell i in. 2017).

Wśród demografów badanie migracji wewnętrznych nie cieszy się zainteresowaniem, co bez wątpienia zawęża pole badawcze demografii. W uwagach końcowych do niniejszego rozdziału argumentujemy, dlaczego badania nad migracjami wewnętrznymi i międzynarodowymi należy zintegrować.

4. Reprezentatywne nurty teoretyczne i metodologiczne

4.1 Długookresowe symulacje procesów migracyjnych

Jedną z możliwości analitycznego badania konsekwencji migracji są badania symulacyjne. Badania te pozwalają m.in. ocenić wpływ poszczególnych składowych wzrostu na dynamikę ludności oraz oszacować poziom, jaki muszą mieć poszczególne składowe wzrostu, aby osiągnąć założone parametry, które charakteryzują ludność w określonym momencie w przyszłości. Pomysł ten został wykorzystany do badania wpływu migracji międzynarodowych na dynamikę i strukturę ludności, w szczególności na procesy starzenia się ludności i zasoby siły roboczej (Kupiszewski 2013). Symulacji dokonano za pomocą odpowiednio zmodyfikowanego modelu dynamiki ludności (Kupiszewska, Kupiszewski 2013). Wpływ migracji na starzenie się ludności badali Bijak i współpracownicy (2008, 2013b). Oszacowano również migracje kompensacyjne niezbędne do utrzymania na stałym poziomie wybranych parametrów ludnościowych i rynku pracy (Bijak i in. 2007, 2008, 2013). Należy tu zauważyć, że samo pojęcie migracji kompensacyjnych nie jest w pełni zdefiniowane, gdyż nie precyzuje, jaką zmienną opisującą system ludnościowy migracje mają kompensować, np. może to być stała liczba ludności, stała liczba ludności w określonym wieku, stały zasób siły roboczej, stała wartość wskaźników strukturalnych (np. ODR) itp. Brakuje też świadomości, że migracja kompensacyjna jest pojęciem abstrakcyjnym, służącym do określenia relacji między liczbą ludności a liczbą migrantów niezbędnych do utrzymania określonego parametru ludnościowego na ustalonym poziomie, a nie liczbą rzeczywistych migrantów. Symulacje pozwalają również ocenić i skwantyfikować wpływ migracji wewnętrznych i międzynarodowych na dynamikę ludności w regionach (Kupiszewska, Kupiszewski 2012) i rozdzielić pośredni i bezpośredni wpływ poszczególnych komponentów wzrostu ludności.

4.2 Efekty jakościowe strumieni migracyjnych, zwłaszcza w sferze kapitału ludzkiego (w tym „drenaż mózgów”)

Współczesna demografia nie ogranicza się do badania czysto demograficznych cech ludności, ale rozważa także charakterystyki jakościowe, które mogą być ludziom przypisane. W szczególności dotyczy to cech umownie nazwanym kapitałem ludzkim (*human capital*) – mierzalnych i niemierzalnych umiejętności, wykształcenia, cech charakteru, sieci powiązań i znajomości itp. Zagadnienia transferu kapitału ludzkiego, a zwłaszcza wykorzystanie na emigracji kapitału pozyskanego w kraju i gromadzenie kapitału za granicą, badały Grabowska i Jaźwińska (2014, 2015). Perepeczko (2007) badała zagadnienie kapitału ludzkiego, Wieruszewska (2007b) – kapitału społecznego, a Bukraba-Rylska (2007) – kapitału kulturowego w migracjach ze wsi. W polskim piśmiennictwie najwięcej uwagi przyciągnęło zagadnienie migracji osób wysoko wykwalifikowanych. Znacząca część badań prowadzona była w Polsce z dwóch perspektyw: zachowań i wzorców migracji osób zaliczonych do grupy specjalistów lub do jej podgrupy (np. personelu medycznego) oraz selektywności migracji (czy specjaliści są nadreprezentowani lub niedoreprezentowani w strumieniu migracyjnym).

Wszechstronne badanie migracji specjalistów wysokiej klasy prezentuje książka Kaczmarczyka i Okólskiego (2005b). Przedstawia ona przedakcesyjne i poakcesyjne migracje polskich specjalistów (za względu na datę publikacji migracje poakcesyjne obejmują jedynie pierwsze 14 miesięcy członkostwa Polski w UE) na tle ogólnych strumieni migracyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem profesji medycznych. W ocenie autorów migracje specjalistów nie powinny stanowić źródła niepokoju, gdyż są na poziomie odpowiadającym cyrkulacji w otwartych średnio i wysoko rozwiniętych społeczeństwach. Kaczmarczyk (2006) przedstawia szerszą perspektywę, emigracji z krajów Europy.

Migracjom naukowców poświęcono uwagę już na początku lat 90. XX wieku, gdy Hryniewicz, Jałowicki i Mync (1992) oszacowali odpływ naukowców za granicę i do innych zawodów w Polsce,

bazując na ankietach rozesłanych do uczelni oraz instytutów PAN w największych ośrodkach naukowych. Badanie powtórzono jeszcze dwukrotnie (Hryniewicz, Jałowiecki, Mync 1994, 1997). Dane dla lat 1981–1996 pokazały, że emigracje personelu naukowego, największe na początku badanego okresu, o charakterze ucieczki, spadły do poziomu normalnej wymiany naukowej pod koniec badanego okresu. Mucha i Łuczaj (2017) analizowali kariery cudzoziemskich naukowców przenoszących się do Krakowa. Z porównawczego międzynarodowego badania mobilności doktorów nauk społecznych i humanistycznych w Europie (Coe, Kupiszewska, Kupiszewski 2014) wynika, że polscy doktorzy są najmniej mobilnymi po Norwegach, a Polska i Włochy nadają cudzoziemcom najmniej (procentowo) tytułów doktorskich spośród 13 analizowanych państw.

Najobszerniejszym badaniem mobilności lekarzy jest monografia Anny Murdoch (2011). Autorka stwierdza, że wewnątrzrajonna wzajemna uznawalność dyplomów zniosła istotne bariery migracyjne i – w połączeniu z innymi czynnikami (ekonomicznymi profesjonalnymi i społecznymi) – spowodowała istotny odpływ lekarzy do krajów UE. Murdoch przedstawia też oszacowanie tego odpływu i jego koszty oraz ocenia, że przy braku reakcji władz na te migracje będą one rosły. Makulec (2013) zwraca uwagę, że paramigracyjna (na krótko, na dyżur lub do wykonania konkretnej procedury medycznej) mobilność personelu medycznego jest zjawiskiem pozytywnym, gdyż oprócz zysków finansowych paramigrantów prowadzi do zysków edukacyjnych. Andrejuk (2015) zbadała napływ lekarzy do Polski i wskazała, że lekarze napływający mogą częściowo zastąpić lekarzy emigrujących. Zauważyła też, że znaczącym czynnikiem hamującym napływ są zawile procedury prawne niezbędne do uzyskania prawa wykonywania zawodu.

Chęć lepszego zrozumienia struktury strumieni migracji sprawiła, że analizy selektywności migracji na dobre zagościły na kartach książek i artykułów badaczy migracji (m.in. Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Kaczmarczyk, Okólski 2008; Mioduszevska 2008; Anacka 2010, Anacka, Fihel 2012, 2014; Anacka, Okólski 2010, 2014). Uważna analiza wskaźników selektywności pozwala na wyróżnienie tych subpopulacji, niekiedy wąskich (np. osoby z wyższym wykształceniem pochodzące ze wsi), które są nadreprezentowane. Szczególnie istotne są selekcje krzyżowe (wykształcenie–region czy wykształcenie–wiek). Taka wiedza jest użyteczna z perspektywy zarówno planowania społeczno-gospodarczego, jak i wyjaśniania obserwowanych procesów migracyjnych. Anacka i Fihel (2012, 2014) badały również selektywność migracji powrotnych, ale badanie to odbywało się na bardzo małych subpopulacjach.

Z badań nie wynika jednoznacznie, czy migracje międzynarodowe specjalistów są dla społeczeństwa i gospodarki polskiej zjawiskiem pozytywnym czy negatywnym (Kaczmarczyk 2010). Należy tu jednak zauważyć, że migracje lekarzy są selektywne, zarówno geograficznie, jak i z punktu widzenia specjalizacji (Wrześniewska-Wal 2012), mogą zatem prowadzić do problemów z zapewnieniem opieki medycznej w regionach lub w pewnych specjalnościach.

5. Budowa nowej, adekwatnej ze względu na kontekst historyczny, polityczny i społeczno-gospodarczy teorii migracji okresu transformacji

Niewątpliwie najcenniejszym dorobkiem polskich demografów jest tworzenie teorii objaśniających zaobserwowane procesy. W tym obszarze największe zasługi położył Marek Okólski, który sformułował szereg ważnych teorii.

5.1 Migracje niepełne

Teoria migracji niepełnej objaśnia, jak doszło do sytuacji, w której dominującą formą mobilności w okresie schyłkowym komunizmu i po jego upadku były rozmaite formy paramigracji i migracje krótkoterminowe (Okólski 2001a, 2001b, 2012a). Teorię tę, wraz z będącymi jej podstawą pracami

empirycznymi najlepiej przedstawiono w książce *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu* (Jaźwińska, Okólski 2001).

Według Okólskiego (2001a, 2001b) punktem wyjścia powstania migracji niepełnej była niedourbanizacja okresu lat 50. i 60. Podczas intensywnej industrializacji okresu socjalizmu zasoby siły roboczej miast nie wystarczały do zaspokojenia popytu szybko rosnących ośrodków przemysłowych. Aby minimalizować koszty industrializacji, ośrodki te nie inwestowały dostatecznie w rozbudowę infrastruktury mieszkaniowej i miejskiej, w związku z czym pracownicy albo dojeżdżali codziennie z peryferii (terenów wiejskich i małych miasteczek) do pracy w ośrodkach przemysłowych, albo mieszkali w tymczasowych hotelach robotniczych. Powstała więc grupa niewykwalifikowanych robotników, głównie ze wsi (chłoporobotników), o niezwykle niskich wymaganiach bytowych, przywykłych do oszczędzania i do życia w zawieszeniu między swoim miejscem zamieszkania a miejscem pracy. Grupa ta była izolowana od środowiska miejskiego, atrakcyjniejszego kulturalnie i społecznie, przez brak czasu i niedopasowanie społeczne i kulturowe. W latach 70. zmienił się model industrializacji. Zamiast dalszego rozwoju przemysłu ciężkiego – z wyjątkiem sztandarowych inwestycji, takich jak Huta Katowice – ekipa Gierka zaczęła forsować rozwój przemysłu lekkiego, wymagającego wyższych kwalifikacji od pracowników. Spowodowało to, że część siły roboczej, niepotrzebnej już w zredukowanym przemyśle ciężkim, pozostała niezagospodarowana. Można więc powiedzieć, że tak powstał aktorzy (choć bardziej chodzi tu o społeczną gotowość do przyjęcia określonego sposobu życia niż o konkretną grupę ludzi), należało jeszcze poczekać na zmianę dekoracji na scenie. Tą zmianą dekoracji była stopniowa liberalizacja polityki paszportowej, która rozpoczęła się w latach 70. ubiegłego wieku i trwała, z przerwą na stan wojenny, do pełnej liberalizacji i możliwości trzymania paszportu w domu po upadku komunizmu. Równolegle następowała liberalizacja polityki wizowej w krajach Europy Zachodniej. Liberalizacje te umożliwiły wyjazdy za granicę, najpierw do krajów bloku socjalistycznego, potem również do Europy Zachodniej i Południowej, co pozwoliło rosnącej grupie Polaków najpierw zająć się handlem, korzystając z różnic w zaopatrzeniu i cenach między krajami, a następnie podejmować pracę, niejednokrotnie nielegalnie, a prawie zawsze w zawodach nisko opłacanych i nieatrakcyjnych dla obywateli krajów docelowych (budownictwo, rolnictwo, opieka etc.), często w sektorach charakteryzujących się sezonową zmiennością zapotrzebowania na siłę roboczą. Aktorzy tej zmiany spędzali część czasu w miejscu swojego zamieszkania, część w miejscu pracy, cyrkulując między nimi. W obu tych miejscach byli z różnych względów słabo osadzeni w lokalnych społecznościach i zmarginalizowani.

Teoria migracji niepełnych badana była metodą etnosondażową (zob. sekcja 2) (Okólski, Jaźwińska, Iglicka 1996; Iglicka, Jaźwińska, Okólski 1996; Iglicka i in. 1997; Iglicka-Okólska 1998). Metodologię tą ocenili po latach Anacka i współpracownicy (2011), a najnowszą próbę weryfikacji empirycznej teorii migracji niepełnych stanowi rozprawa doktorska Fiałkowskiej (2017).

Teoria mobilności ludności sformułowana przez Marka Okólskiego w oryginalnie i przekonująco objaśnia procesy międzynarodowej mobilności ludności Polski, wiążąc je z przemianami politycznymi Polski i z procesami społeczno-ekonomicznymi zachodzącymi zwłaszcza w trzydziestolecie poprzedzającym transformację ustrojową w Polsce. Co ważne, teoria ta, ze względu na mniej lub bardziej zbliżoną historię i rozwój gospodarek w latach poprzedzających upadek komunizmu, pozwalała opisać i zrozumieć procesy zachodzące w innych krajach post-sowieckich. Niezwykle podobne strategie stosują Ukraińcy w Polsce i mieszkańcy państw Azji Centralnej w Rosji i Kazachstanie.

5.2 Modernizacyjna rola migracji: migracje rozgęszczeniowe

Profesor Okólski (2010c, 2012b, 2012c, 2017b) sformułował również hipotezę dotyczącą migracji rozgęszczeniowych, w której modernizacja jest warunkowana pozbyciem się przez kraj nadmiarowych zasobów siły roboczej. Argumentuje on, że w perspektywie długoterminowej następuje przej-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

ście od społeczeństwa wiejskiego, tradycyjnego, opartego na religii i lokalnych obyczajach, do społeczeństwa miejskiego, opartego na systemie prawnym, prawach obywatelskich i wolnym rynku (Fihel, Okólski 2014). W efekcie procesu modernizacji następuje przejście demograficzne – od wysokiego do niskiego ryzyka płodności i umieralności. Zmiany ryzyk są asynchroniczne: najpierw spada umieralność, a potem płodność, co prowadzi do wzrostu liczby ludności. Powstające w miastach ośrodki przemysłowe, po wyczerpaniu miejscowych zasobów siły roboczej, rekrutują pracowników z przeludnionych rejonów wiejskich i z małych miast, gdzie jest nadmiar siły roboczej. Modernizacja obejmuje nie tylko miasta, ale też wsie, gdzie m.in. pojawiają się mechanizmy stymulujące migracje. Ci migranci, którzy z różnych względów nie mogli znaleźć miejsca w miastach, emigrują za granicę. Migracja zagraniczna, powodująca redukcję przeludnienia (rozgęszczeniowa), jest niezbędna do sfinalizowania przemian modernizacyjnych.

Teoria Profesora Okólskiego wywołała polemikę Anety Piekut (2014), która zakwestionowała analizę migracji w kontekście modernizacji i sugeruje, że lepszym rozwiązaniem jest analiza migracji w kontekście dekolonizacji i postkolonizacji. Jest to o tyle interesująca propozycja, że znacząco modyfikuje wyjaśnianie przyczyn procesów migracyjnych. Nie można wykluczyć, że teorie te są niesprzeczne i oba tryby wyjaśniania mogą współistnieć, gdyż objaśniają to samo zjawisko z dwóch różnych perspektyw (dekolonizacja i modernizacja mogą współistnieć).

Sztandarowym manifestem empirycznym teorii migracji rozgęszczeniowych, według której zakończenie (pewnego etapu) modernizacji wiąże się z falą emigracyjną, jest książka Grabowskiej-Lusińskiej i Okólskiego (2009). Przedstawiono w niej proces migracji poakcesyjnych jako „emigracji ostatniej”, migracji, która przypieczętuje proces modernizacji. Centralną tezą książki jest stwierdzenie, że Polska jest w trakcie przesunięcia nadmiarowej siły roboczej z obszarów zapóźnionych w rozwoju do obszarów rozwiniętych, zarówno w Polsce jak i – przede wszystkim – za granicą.

5.3 Rozwijanie koncepcji cyklu i przejścia migracyjnego

Koncepcja cyklu i przejścia migracyjnego jest niejako zagnieżdżona w teorii migracji rozgęszczeniowej i szczegółowo objaśnia proces przemian migracyjnych jako część przemian ludnościowych (szeroko rozumianego przejścia demograficznego), które stanowią część procesu modernizacji. Koncepcja została najpełniej sformułowana przez Okólskiego (2012c) i była centralną osią unijnego projektu IDEA, koordynowanego przez autora koncepcji. W koncepcji przejścia migracyjnego analizowany jest proces przejścia krajów europejskich od statusu krajów wysyłających migrantów do statusu krajów przyjmujących migrantów (liczonych w obu przypadkach jako wielkość migracji netto). Z teorii migracji rozgęszczeniowych wynika, że na pewnym etapie rozwoju większość państw europejskich miała negatywny bilans migracyjny, który był niezbędny, żeby poprzez wyeksportowanie nadwyżki ludnościowej powstałej podczas przejścia demograficznego państwa te mogły modernizować się i wejść na ścieżkę rozwoju gospodarek nowoczesnych (industrialnych lub postindustrialnych). Jak zauważyli Okólski i Fihel (2014), przejście migracyjne łączy się z teorią przejścia mobilności Wilbura Zelinsky'ego (1971, 1979).

Kraje postsocjalistyczne zaczęły wchodzić – jedne szybciej, inne wolniej – w etap przejścia migracyjnego po upadku komunizmu. Proces ten analizowali: w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej Górny (2017), a w odniesieniu do Polski – Kaczmarczyk i Okólski (2002), Okólski (2010a, 2010b) oraz Anacka, Fihel i Okólski (2018) oraz monografie Grabowskiej-Lusińskiej i Okólskiego (2009), a także Górny i współpracowników (2010a). Tak więc hipoteza przejścia migracyjnego ma solidne podstawy empiryczne, co jest o tyle ważne, że ma ona fundamentalne znaczenie, zwłaszcza dla krajów Europy Środkowej: w sferze praktyki muszą one przygotować się na zupełnie nowe wyzwania związane ze wzrostem heterogeniczności kulturowej, etnicznej, religijnej itp., a w sferze teoretycznej hipoteza ta jest istotna/ważna dla prognozowania migracji i ludności.

6. Luki w badaniach: kierunki rozwoju w przyszłości

W niniejszej sekcji przedstawimy wybrane kierunki badań demograficznych, które wydają się dotąd niedostatecznie reprezentowane w polskim piśmiennictwie, mimo że – w naszej ocenie – są interesujące ze względów metodologicznych bądź poznawczych. Katalog ten w żadnym wypadku nie jest zamknięty, autorzy nie mieli takich aspiracji.

6.1 Międzynarodowe studia porównawcze

Międzynarodowe studia porównawcze mają trzy podstawowe cele. Pierwszym jest stwierdzenie, jak kraje pozycjonują się w zaawansowaniu wybranego procesu demograficznego w stosunku do innych krajów, np. ocena zaawansowania pierwszego lub drugiego przejścia demograficznego czy też przejścia migracyjnego w danym kraju. Drugi to ocena przebiegu procesów demograficznych w danym kraju z uwzględnieniem połączeń systemowych tego kraju z innymi krajami, np. wpływ migracji międzynarodowych na starzenie się ludności określonego kraju lub – biorąc pod uwagę nasz następny postulat badawczy – wpływ migracji (wewnętrznych i międzynarodowych) na procesy demograficzne w danym regionie (np. wpływ migracji na podaż siły roboczej na wsi mazowieckiej) lub w danej klasie regionów (np. wpływ migracji na suburbanizację średnich miast w Europie). Trzecim celem jest formułowanie ogólnych twierdzeń lub teorii dotyczących procesów migracyjnych (np. dotyczących zmiany statusu kraju z emigracyjnego na imigracyjny).

Można rozważać dwie kategorie międzynarodowych studiów porównawczych. Pierwsza dotyczy porównywania zaawansowania procesów. Znakomitym przykładem takiego badania jest projekt IDEA prowadzony przez Profesora Okólskiego i zespół OBM, który dostarczył obszernego materiału empirycznego do testowania teorii migracji rozgęszczeniowych. Drugi typ badań nawiązuje do tradycji demometrycznej, najczęściej związanej z makromodelami demograficznymi. Obecnie w badaniach tego typu najczęściej wykorzystuje się dane oficjalnie, głównie pochodzące z baz danych Eurostatu i narodowych instytucji statystycznych. Powstaje jednak pytanie o porównywalność i jakość tych danych (zob. sekcja 2). Wyzwania metodologiczne wynikające ze stosowania zbiorów danych o różnych definicjach i jakości oznaczają bowiem konieczność opracowania metod szacowania danych i parametryzacji rozkładów, a także przeszacowywania liczby zdarzeń według jednolitej definicji.

6.2 Parametryzacja danych i rozkładów

Wielokrotnie stwierdzaliśmy w niniejszej analizie, że dostępne dane dotyczące migracji są nieadekwatne do potrzeb badań naukowych i – dodajmy – również do celów planowania społeczno-ekonomicznego, nieujętego w tym przeglądzie. Posiadana wiedza pozwala na tworzenie bardzo skomplikowanych modeli demograficznych, których zapotrzebowanie na dane rośnie wraz z likwidacją kolejnych uproszczeń i zbliżaniem się modelu do rzeczywistych procesów społecznych. Niezbędne jest więc rozwijanie technik szacowania danych oraz rozkładów (np. według określonych cech) dotyczących migracji i ogólniej wszelkich procesów demograficznych. Analizowanie dużej liczby małych jednostek przestrzennych wymaga opracowywania modelowych rozkładów zdarzeń w tych jednostkach, gdyż dane empiryczne, nawet jeśli dostępne, są obciążone dużymi błędami losowymi, a często, jak w przypadku danych o migracjach z BAEL-u, również systematycznymi. Szacowanie danych musi być połączone z szacowaniem błędów.

Istnieje też inna kategoria oszacowań, nad którymi należy pracować, mianowicie szacowania mające na celu sprowadzenie danych migracyjnych zbieranych na podstawie różnych definicji do jednej przyjętej *a priori* definicji.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

6.3 Big data – wielka niewiadoma

W chwili obecnej nie wiemy, jakie dane użyteczne do badań naukowych uzyskamy z *big data* (wielkich zbiorów danych). Dostęp do tych danych zależy od wielu czynników, takich jak np. przepisy dotyczące ochrony danych osobowych, cele i polityka firm zbierających dane czy koszty pozyskania, anonimizacji i przetwarzania danych. Wydaje się, że dzisiaj ten obszar badawczy nie jest nawet w przybliżeniu skonceptualizowany. Niewątpliwie kluczowym elementem (poza wspomnianymi już kwestiami prawnymi i finansowymi), warunkującym sukces projektów badawczych na podstawie wielkich zbiorów danych, będzie umiejętność takiej obróbki statystycznej tych danych, aby pozwalała ona na identyfikowanie i syntetyzowanie trendów ukrytych w danych. Przetwarzanie wielkich zbiorów danych i ekstrakowanie z nich użytecznych informacji (tzw. *data mining*) jest rozpowszechnione w przedsiębiorstwach, zwłaszcza związanych z gospodarką cyfrową i telekomunikacją, ale w demografii na razie nie ma zastosowania. To niewątpliwie bardzo obiecujący kierunek badań. Demografom i geografom można zasugerować badanie mobilności na podstawie logowania się komórek do stacji nadawczo-odbiorczych oraz interpretacji wyników w duchu geografii czasu Torstena Hägerstranda.

6.4 Związki między migracjami wewnętrznymi i zagranicznymi: przełamanie sztucznej granicy pojęciowej i metodologicznej

Jak zauważyli Russell King i Ronald Skeldon (2010), badania migracji wewnętrznych i międzynarodowych tworzą oddzielne pola badawcze, z oddzielnymi teoriami, metodami i publikacjami. Autorzy ci zauważają, że w dzisiejszym zglobalizowanym świecie płynnych migracji podział ten w coraz mniejszym stopniu odzwierciedla rzeczywistość. W polskiej literaturze Wojciech Janicki (2006) zaproponował, by zintegrować badania nad migracjami wewnętrznymi i międzynarodowymi, argumentując, że redukcja przeszkód administracyjno-prawnych i wzrost mobilności zbliża proces migracji wewnętrznych i międzynarodowych. W warunkach polskich jest to na pewno obiecujący kierunek badań, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę, że w sformalizowanym badaniu ekonometrycznym Anacka (2014) zakwestionowała intuicyjne sugestie o substytucyjnym charakterze migracji zagranicznych w stosunku do migracji wewnętrznych (Korcelli 1994b; Kupiszewski 2005) i stwierdziła powiązanie tych dwóch procesów.

Integracja tych dwóch strumieni badań nie jest sprawą łatwą. Badania migracji wewnętrznych interesuje przede wszystkim geografów, w dużej mierze w kontekście procesów koncentracji i dekoncentracji ludności a więc urbanizacji, suburbanizacji i kontrurbanizacji. Demografowie generalnie nie zajmują się tymi zagadnieniami, tak więc i ich zainteresowanie badaniami migracji wewnętrznych koncentruje się na analizie wpływu tych migracji na procesy demograficzne zachodzące w regionach. Naukowcy innych specjalności, np. socjologowie, ekonomiści, politolodzy czy antropologowie, na zagadnienia migracji wewnętrznych patrzą tylko okazjonalnie (ekonomiści najczęściej w kontekście rynków pracy, socjologowie i antropologowie zwykle w kontekście migracji ze wsi do miast i będącej ich konsekwencją przemiany społecznej i kulturowej). Studia nad migracjami zagranicznymi nie są bynajmniej na czele listy zainteresowań geografów i demografów. Główne obszary badawcze migracji międzynarodowych należą do socjologii, ekonomii i politologii.

A zatem pierwszym warunkiem integracji badań nad migracjami jest znalezienie wspólnych obszarów zainteresowania przekraczających ramy dyscyplin naukowych. Ma to sens z punktu widzenia rozwoju wiedzy, gdyż przekraczanie barier dyscyplinarnych znacząco wzbogaca możliwości analityczne i interpretacyjne. Do takich obszarów należy przede wszystkim kwestia stworzenia zuniifikowanej teorii migracji, która wyjaśniałaby jednocześnie procesy migracji wewnętrznych i zagranicznych oraz objaśniałaby, jak jedno wpływa na drugie. W tym miejscu należy zauważyć, że krok w tym kierunku zrobił Profesor Okólski, formułując szereg teorii, które obejmują zarówno migracje wewnętrzne, jak i międzynarodowe (zob. sekcja 5).

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Drugim warunkiem jest tworzenie zunifikowanych baz danych, czyli *de facto* zbierania danych dotyczących migracji wewnętrznych i międzynarodowych w ramach jednego systemu i identycznych kryteriów. Oczywiście, w przypadku migracji międzynarodowych sytuacja prawna migrantów powoduje tworzenie zróżnicowanych baz danych, odpowiadających wybranym kryteriom, dla których nie ma odpowiedników w przypadku migracji wewnętrznych (np. dotyczących pozwoleń na prace, migracji objętej ochroną międzynarodową itp.), trzeba więc zastanowić się, czy i jak je wykorzystać.

Należy jednak zauważyć, że z punktu widzenia „świętego Graala” badań demograficznych – pełnej i zharmonizowanej macierzy przepływów „z – do” taki jednolity zbiór danych jest mrzonką, gdyż zwykle w przypadku migracji międzynarodowych nie są zbierane informacje o regionie docelowym migracji. Toteż wszelkie próby tworzenia takiej macierzy muszą być podejmowane za pomocą modelowych rozkładów migracji w przestrzeni, w dodatku kalibrowane dla każdego państwa docelowego oddzielnie.

7. Zakończenie – o wartości dodanej demograficznych badań migracyjnych

W ciągu ostatnich 28 lat dokonał się niesamowity postęp ilościowy, ale przede wszystkim jakościowy badań, przede wszystkim dzięki osiągnięciom Profesora Marka Okólskiego i zespołu OBM UW. Charakterystyczne dla działania tego zespołu są dwie kwestie. Pierwsza to konsekwentne rozwijanie teorii migracji i budowanie jej w symbiozie z badaniami empirycznymi w łańcuchu: eksploracja – hipoteza – weryfikacja hipotezy – teoria. Tego rodzaju podręcznikowe podejście rzadko występuje w praktyce, gdyż dużo łatwiej jest przeprowadzić nawet bardzo skomplikowane badanie empiryczne, niż wprowadzić w życie program składający się z sekwencji powiązanych ze sobą badań o wspólnym mianowniku teoretycznym.

Druga cecha charakterystyczna OBM UW to jego otwartość i chęć integracji środowiska badaczy migracji. To niezwykle widoczna cecha i o tyle ważna, że stanowi motor dyfuzji innowacji i wiedzy. Pomaga tworzyć kolejne ośrodki badawcze, zwłaszcza tam, gdzie nie istniała wcześniej tradycja badania migracji.

W dorobku OBM można znaleźć nowe teorie: migracji niepełnych (Okólski), migracji rozgęszczeniowych (Okólski), rozwój teorii przejścia migracyjnego (Okólski), a także szereg badań empirycznych – nad mobilnością paramigracyjną (Okólski, Jaźwińska, Kaczmarczyk), ewolucją charakteru migracji poakcesyjnej (Okólski, Kaczmarczyk, Fihel), selektywnością migracji (Anacka) migracjami powrotnymi (Okólski, Anacka, Kaczmarczyk, Grabowska-Lusińska), przejściem migracyjnym (Okólski, Grabowska-Lusińska, Fihel, Górny, Anacka, Kaczmarczyk), transferem kapitału (Kaczmarczyk, Okólski, Jaźwińska, Grabowska), konsekwencjami migracji (Okólski, Anacka, Fihel, Kaczmarczyk) oraz tworzeniem innowacyjnych źródeł danych i metod ich pozyskiwania (Okólski, Jaźwińska, Anacka, Napierała), a także ich testowaniem (Napierała, Kaczmarczyk, Górny). Należy tu również zauważyć, że zespół OBM bardzo serio potraktował swoje prace nad zbieraniem informacji i po pewnym czasie przeprowadził badanie czysto metodologiczne, mające na celu ocenę stosowanej metodologii *ex post*. To godne uwagi postępowanie, nieczęste w praktyce badań migracyjnych. Ponadto, Marta Anacka zajmowała się kwestią związku migracji wewnętrznych i międzynarodowych.

Poza OBM UW funkcjonuje wiele ośrodków, o których trzeba wspomnieć. Badania regionalne rozwinął ośrodek opolski z Robertem Rauzińskim, Krystianem Heffnerem i Romualdem Jończyem na czele, stąd region Śląska Opolskiego jest najlepiej przebadany w Polsce. Profesor Jończy rozwinął swoją autorską metodę zbierania danych w regionie emigracyjnym, wykorzystującą w dużej mierze sieci powiązań. Należy mieć nadzieję, że gigantyczna wiedza zebrana przez badaczy tego ośrodka zostanie wyeksportowana w tym sensie, że posłuży do badania innych regionów, a zwłaszcza badania małych jednostek, w których procesy demograficzne uwidaczniają się najdramatyczniej.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Warto też wspomnieć o istniejącym w latach 2002–2012 Środkowoeuropejskim Forum Badań Ludnościowych i Migracyjnych. Trzy osiągnięcia ośrodka zasługują na uwagę. Pierwszym było wprowadzenie do badań migracyjnych metod bayesowskich. Oczywiście, metody te były używane w demografii wcześniej, ale dopiero prace Jakuba Bijaka doprowadziły do ich rozkwitu i upowszechnienia. Drugim aspektem były prace nad modelowaniem wielkich układów ludnościowych rozwijanych przez Marka Kupiszewskiego i Dorotę Kupiszewską (model MULTIPOLES). Trzeci obszar wart uwagi to badania Doroty Kupiszewskiej i Beaty Nowok, dotyczące oficjalnej statystyki migracji – żmudne i mało spektakularne, ale bardzo istotne.

Przedstawiony tutaj przegląd osiągnięć nie zostawia wątpliwości: polscy demografowie wykonali znakomitą pracę i śmiało mogą porównywać swoje osiągnięcia w badaniu migracji z najlepszymi ośrodkami europejskimi. Polski dorobek badań nad migracjami zagranicznymi przeszedł od etapu cieszenia się z osiągnięć wczesnych prekursorów, głównie przed wojną – wszak *The Polish Peasant in Europe and America* Znanieckiego i Thomasa pochodzi z lat 20. ubiegłego stulecia – do w pełni dojrzałego środowiska badawczego, które dysponuje zaawansowaną wiedzą empiryczną, skomplikowaną metodologią i na tej podstawie jest w stanie tworzyć złożone i znakomicie umotywowane teorie.

Bibliografia

- Anacka M. 2008. Najnowsze migracje z Polski w świetle danych. Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności. CMR Working Papers nr 36/94, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Anacka M. 2010. Poakcesyjne migracje Polaków - ciągłość czy zmiana? *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4, s. 37–54.
- Anacka M. 2011. Recenzja „Romuald Jończy. Migracje zagraniczne z obszarów wiejskich województwa opolskiego po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane aspekty ekonomiczne i demograficzne”. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4(142), s. 267–272.
- Anacka M. 2014. *Migracje wewnętrzne a migracje zagraniczne. Przypadek Polski okresu transformacji*. Rozprawa doktorska, Warszawa, UW.
- Anacka M. 2018. Przyszłość demograficzna Polski. Dlaczego potrzebne są nam nowe prognozy. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 314–332.
- Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlić-Fesnak G., Garapich M., Grabowska-Lusińska I., Heffner K., Jaźwińska E., Jończy R., Kaczmarczyk P., Krzyżowski Ł., Lesińska M., Okólski M., Praszałowicz D., Rauziński R., Rokita-Poskart D., Slany K., Solga B., Ślusarczyk M., Urbańska S. 2014. *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Anacka M., Fihel A. 2012. Selektyność emigracji i migracji powrotnych Polaków – o procesie „wyplukiwania” *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 57–67.
- Anacka M., Fihel A. 2014. Migracje powrotne Polaków. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 r.* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 71–86.
- Anacka M., Fihel A., Okólski M. 2018. Przejście migracyjne. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 85–108.
- Anacka M., Grabowska-Lusińska I., Matejko E., Nestorowicz J. 2010. Koncepcja monitoringu migracji powrotnych. w: Grabowska-Lusińska I. (red.) (2010), *Poakcesyjne powroty Polaków*, CMR Working Papers, nr 42/101, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski, s. 48–55.
- Anacka M., Jaźwińska E., Kaczmarczyk P., Kopczyńska J., Lukowski W., Mostowska M., Napierała J., Okólski M. (2011). Etnosondażowe podejście do badania migracji jako procesu społecznego. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 68–154.
- Anacka M., Okólski M. 2010. Direct demographic consequences of post-accession migration for Poland. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panțiru (red.), *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s.141–163.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Anacka M., Okólski M. 2014. Migracje z Polski po akcesji do Unii Europejskiej. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 45–70.
- Andrejuk K. 2014. Wychowywanie Europejczyków? Migracje edukacyjne Polaków do Wielkiej Brytanii w kontekście mobilności międzynarodowej studentów z Polski po 2004 roku. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 191–212.
- Andrejuk K. 2015. Migracja lekarzy czy migracja, aby zostać lekarzem? Kraje pochodzenia i trajektorie kariery cudzoziemskiej kadry medycznej w Polsce, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1(155), s. 132–160.
- Baranowska A., Bober M., Bukowski M. 2007. Mobilność geograficzna i migracje. W: M. Bukowski (red.), *Zatrudnienie w Polsce 2006. Produktywność dla pracy*. Warszawa: MPiSS.
- Bell M., Bernard A., Charles-Edwards E., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Stillwell J., Zhu Y., Ueffing P., Booth A. 2015a. *The IMAGE Inventory: A user guide*. QCPR Working Paper 2015/01.
- Bell M., Charles-Edwards E., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Stillwell J., Y. Zhu. 2015b. Internal Migration Data Around the World: Assessing Contemporary Practice. *Population, Place and Space* 21(1), s. 1–17.
- Bell M., Charles-Edwards E., Ueffing P., Stillwell J., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2015c. Internal migration and development: comparing migration intensities around the world. *Population and Development Review* 41(1), s. 33–58.
- Berendt G. 2005. Emigracja Żydów z Polski w latach 1960-1967. W: J. Wijaczek, G. Miernik (red.), *Z przeszłości Żydów polskich*. Kraków: IPN, s. 297–310.
- Bijak J. 2005. Bayesian methods in international migration forecasting. CEFMR Working Paper nr 6, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bijak J. 2006. Forecasting international migration: selected theories, models, and methods. CEFMR Working Paper 4, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bijak J. 2008. Bayesian methods in international migration forecasting. W: J. Raymer, F. Wiilekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models and Estimates*. Chichester: John Wiley, s. 255–281.
- Bijak J. 2010. *Forecasting international migration in Europe: a Bayesian view*. Seria: Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 24. Dordrecht: Springer.
- Bijak J., Kicing A., Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2008. Long-term international migration scenarios for Europe, 2002-2052. W: C. Bonifazi, M. Okólski, J. School, P. Simon (red.), *International Migration in Europe: New Trends, New Methods of Analysis*. Seria: IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 129–151.
- Bijak J., Kicing A., Kupiszewski M. 2013. International migration scenarios for 27 European countries, 2002-2052. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 75–92.
- Bijak J., Koryś I. 2006. Statistics or reality? International migration in Poland. CEFMR Working Paper 3, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bijak J., Kupiszewska D. 2008. Methodology for the estimation of annual population stocks by citizenship group, age and sex in the EU and EFTA countries. *Informatica (Ljubljana)* 32(2), s. 133–145.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2008. Replacement Migration Revisited: Simulations of the Effects of Selected Population and Labor Market Strategies for the Aging Europe, 2002–2052. *Population Research and Policy Review* 27(3), s. 321–342.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Saczuk K. 2013a. The future of European populations and the European labour force, 2002 – 2052. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 207–230.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Saczuk K. 2013b. Population ageing, population decline and replacement migration in Europe. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 243–265.
- Bijak J., D. Kupiszewska, M. Kupiszewski, K. Saczuk, A. Kicing (2007) Population and labour force projections for 27 European countries, 2002-2052: impact of international migration on population ageing. *European Journal of Population* 23(1), s. 1–31.
- Bijak J., Kupiszewski M. 2013. International migration trends in Europe prior to 2002. W: M. Kupiszewski (red.) *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 57–74.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Bijak J., Wiśniowski A. 2009. Forecasting of immigration flows for selected European countries using expert information. Working Paper 1/2009. Warszawa: Central European Forum for Migration and Population Research. On-line: www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr-wp-2009-01.pdf
- Bijak J., Wiśniowski A. 2010. Bayesian forecasting of immigration to selected European countries by using expert knowledge. *Journal of the Royal Statistical Society* 173(4), s. 775–796.
- IPN. 2002. *Biuletyn IPN* nr 3. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Brunarska Z. 2014. Ukraińscy migranci zarobkowi w Polsce – dlaczego tak trudno ich policzyć? *Studia BAS* 4(40), s. 155–174.
- Brunarska Z., Lesińska M. 2014. Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe: The Present Situation and Possible Future the Perspective of Poland. W: Jaroszewicz M., M. Lesińska (red.), *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition*. Warszawa: Centre for Eastern Studies. s. 88–108.
- Brunarska Z., Nestorowicz J., Markowski S. 2014. Internal vs external migration in post-Soviet space. CARIM-East Research Report/Wewnętrz- i pozaregionalne migracje w obszarze postsowieckim. Raport badawczy projektu. CMR Working Paper Nr 67/125. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bukraba-Rylska I. 2007. W kręgu kapitału kulturowego. W: M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Brzozowski J. 2014. Skutki regionalne i lokalne migracji – przypadek Małopolski. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 263–282.
- Cieślińska B. 2010. Wzory współczesnych emigracji zarobkowych z województwa podlaskiego, *Studia Socjologiczne* 4, s. 201–236.
- Cieślińska B. 2012. *Emigracje bliskie i dalekie. Studium współczesnych emigracji zarobkowych na przykładzie województwa podlaskiego*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Chmielewska I., Dobroczycki G., Puzynkiewicz J. 2016. *Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania*. Warszawa: Departament Statystyki NBP.
- Courgeu D. 1973. Migratines et decoupage du territoire. *Population* 28(3), s. 511–538.
- Czerniakiewicz J. 2004. *Przemieszczenia ludności polskiej z ZSRR 1944-1959*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
- Coe C., Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2014. *The internationalisation of careers in the social sciences and humanities POCARIM Policy Report*. Salford.
- Disney G., Wiśniowski A., Forster J. J., Smith P. W. F., Bijak J. 2015. *Evaluation of existing migration forecasting methods and models*. Report for the Migration Advisory Committee: commissioned research. Southampton: ESRC Centre for Population Change, University of Southampton.
- Drbohlav D., Jaroszewicz M. 2014. The probable future development of international migration from Ukraine, Moldova and Belarus to Visegrad countries and the European Union – The Delphi method (the search for „subjective objectivity”). W: M. Jaroszewicz, M. Lesińska (red.), *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition*. Warszawa: Centre for Eastern Studies, s. 20–53.
- Eberhardt P. 1989. Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne* 148.
- Eberhardt P. 2000. *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. Seria: Dokumentacja Geograficzna, 15. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 2006. *Political migrations in Poland 1939-1948*. Seria: Bibliotheca Europae Orientalis, 25. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW.
- Eberhardt P. 2010. *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939-1950)*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Eberhardt P. 2011. *Political migrations on Polish territories (1939-1950)*. Seria: Monografie, 12. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 2017. *Political migrations in Poland in the period of World War II*. New York: Nova Science Publishers.
- Fiałkowska K. 2017. *Trwałość i zmienność wzorów migracji tymczasowych z Polski do Niemiec po 1990 roku*. Rozprawa doktorska pod kierunkiem W. Łukowskiego. Wydział Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Fihel A. 2006. Przestrzenny wzorzec osiedlania się cudzoziemców w Polsce. *Studia Demograficzne* 2, s. 49–67.
- Fihel A. 2007. Cechy społeczno-demograficzne i rozmieszczenie przestrzenne cudzoziemców w Polsce. W: A. Górny, A. Grzymała-Kazłowska, E. Kępińska, A. Fihel, A. Piekut. *Od zbiorowości do społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce*. CMR Working Papers nr 27/85, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Fihel A., Anacka M., Kaczmarczyk P., Stefańska R. 2011. *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2011 SOPEMI Report*. CMR Working Papers 52/110. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Fihel A., Kaczmarczyk P. 2008. Współczesne migracje z Polski – skala, struktura oraz próba interpretacji. W: P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz (red.), *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych w obszarach powiązanych z rynkiem pracy*. Warszawa: FISE, s.25–64.
- Fihel A., P. Kaczmarczyk, Okólski M. 2007. *Migracje „nowych Europejczyków” – teraz i przedtem*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Fihel A., Kaczmarczyk P., Stefańska R. 2012. Recent Trends in International Migration in Poland. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 69–90.
- Fihel A., Okólski M. 2008. Bilans demograficzny Polski w roku 2033. W: *Ekspertyzy do Koncepcji i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033*, T.4, s.129–290.
- Fihel A., Okólski M. 2014. Przemiany cywilizacyjne, ludnościowe i starzenie się społeczeństw. Koncepcja teoretyczna projektu MIG/AGEING.
- Fihel A., Solga B. 2014. Demograficzne konsekwencje emigracji poakcesyjnej. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, s. 87–139.
- Fiń A. 2014. Współczesna emigracja polska w Stanach Zjednoczonych: liczebność, rozmieszczenie przestrzenne, przyczyny wyjazdów. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2, s. 105–130
- Frejka T., Okólski M., Sword K. (red.) 1998. *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*. New York–Geneva: United Nations.
- Gałka J. 2011. Migracje Polaków do Wielkiej Brytanii po akcesji Polski do Unii Europejskiej (analiza skali i regionów pochodzenia emigrantów). W: A. Zborowski (red.), *Człowiek, społeczeństwo, przestrzeń*. Kraków–Myczkowce: Centrum Kultury Ekumenicznej, s. 13–30.
- Gałka J. 2012a. Areas of concentration and an analysis of factors affecting the distribution of Polish immigrants in Great Britain since Poland's accession to the European Union. *Prace Geograficzne* 130, s. 29–41.
- Gałka J. 2012b. Przestrzenne rozmieszczenie poakcesyjnych imigrantów z Polski w Wielkiej Brytanii wraz z analizą skali imigracji z Polski. *Prace Geograficzne* 129, s. 7–22.
- Gałka J. 2016. *Polacy w przestrzeni społecznej Londynu u progu XXI wieku*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Gawryszewski A. 2005. *Ludność Polski w XX w.* Seria: Monografie, 5. Warszawa: IGI PAN.
- Głębicka K., Kępińska E., Koryś P., Sakson B. 1997. *Imigracja do Polski i obcokrajowcy w Polsce w świetle oficjalnych statystyk*. CMR Working Papers nr 5. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Górny A. 2017. Eastwards EU enlargements and migration transition in Central and Eastern Europe. *Geografie* 122(4), s. 476–499.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. (red.) 2010a. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. 2010b. Konkluzje końcowe. W: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski. (red.), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 252–261.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2018. A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2017.12.015.
- Górny A., Kaczmarczyk P., Fiałkowska K., Piechowska M., Szulecka M. 2016. *Imigranci z Ukrainy w Polsce*. Raport z badania. Warszawa: Fundacja Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Górny A., Kaczmarczyk P., Napierała J., Toruńczyk-Ruiz s. 2013. *Raport z badania imigrantów w Polsce*. Warszawa: Fundacja Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Górny A., Napierała J. 2016. Comparing the effectiveness of respondent-driven sampling and quota sampling in migration research. *International Journal of Social Research Methodology* 19(6), s. 645–661.
- Górz B. 2003. *Społeczeństwo i gospodarka Podhala w okresie transformacji*. Seria: Prace Monograficzne, 359. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Górz B. 2004. Emigracja zarobkowa ludności wsi Podhalańskich do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej w latach 1975-1988. W: B. Górz (red.), *Studia nad przemianami Podhala*. Seria: Prace Monograficzne WSP, 172. Kraków: WSP, s. 92–117.
- Grabowska-Lusińska I. 2007. *Analiza irlandzkiego rynku pracy w kontekście procesów migracyjnych po 1 maja 2004 r. ze szczególnym uwzględnieniem napływu Polaków*. CMR Working Papers nr 25/83. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Grabowska-Lusińska I. (red.) 2010. *Poakcesyjne powroty Polaków*. CMR Working Papers nr 42/101. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Grabowska I., Jaźwińska E. 2014. Migracje a transfer jawnych i ukrytych komponentów kapitału ludzkiego. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 169–190.
- Grabowska I., Jaźwińska E. 2015. Migracje poakcesyjne Polaków i kapitał ludzki: transfer wiedzy, umiejętności, kompetencji. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(156), s. 53–80.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2008. *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r.: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*. CMR Working Papers nr 33/91. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzymała-Kazłowska A. 2013. Migration and Socio-Demographic Processes in Central and Eastern Europe: Characteristics, Specificity and Internal Differences. Editorial. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 5–11.
- GUS. 1998. *Migracje zagraniczne ludności w Polsce w latach 1988-1997*. Informacje i opracowania statystyczne. Warszawa: GUS.
- GUS. 2007. *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004-2006*. Warszawa: GUS
- Heckathorn D. 1997. Respondent-Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations. *Social Problems* 44(2), s. 11–34.
- Heffner K. 1990. Depopulation process of rural settlements in the Opole region. W: A. Stasiak, W. Mirowski (red.), *The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*. Seria: Conference Papers, 8. Warszawa: IGiPZ PAN, s. 138–153.
- Heffner K. 1996. *Imigracja w województwach: opolskim i katowickim na Górnym Śląsku na tle procesów migracji zagranicznych w latach dziewięćdziesiątych*. Raport dla Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. Opole: Instytut Śląski.
- Heffner K. 1998. Górny Śląsk. Imigracja jako następstwo procesów emigracji. W: D. Szymańska (red.), *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Heffner K. 1999a. The return of emigrants from Germany to Upper Silesia: reality and prospects. W: K. Iglicka, K. Sword (red.), *The challenge of East-West migration for Poland*. New York–London: MacMillan Press, St. Martin's Press, s. 168–205.
- Heffner K. 1999b. Procesy migracji zagranicznych w regionach śląskich. Geneza i perspektywy interakcji przestrzennych w układzie europejskim. W: J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy środkowej i wschodniej*. Rzeszów: IGiPZ PAN, Wydział Ekonomiczny Filii UMCS w Rzeszowie, Wydawnictwo UMCS, s. 461–472.
- Heffner K. 1999c. Przyjazdy z Niemiec na Śląsk Opolski w świetle procesów i powiązań migracyjnych. *Śląsk Opolski* 2, s. 15-22. Heffner K. 2012. Migracje a rozwój regionu. Znaczenie procesów migracyjnych dla rozwoju regionów w Polsce. W: R. Rauziński, T. Sołdra-Gwiżdż (red.), *Społeczeństwo Śląska Opolskiego 1945–2011–2035 – aspekty społeczne, demograficzne i rynku pracy*. Opole–Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, s. 79–91.
- Heffner K., Rauziński R. 2003. *Region migracyjny: wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego*. Seria: Studia i Monografie, 152. Opole: Politechnika Opolska, s. 141–153.
- Heffner K., Solga B. 1999. *Praca w RFN i migracje polsko-niemieckie a rozwój regionalny Śląska Opolskiego*. Opole: Instytut Śląski.
- Heffner K., Solga B. 2013. Współczesne wyzwania i zagrożenia dla rozwoju regionów w kontekście zjawisk emigracji i reemigracji. W: A. Zagórska (red.), *Problemy Śląska ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego wyzwaniem dla ekonomii społecznej*. Opole: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Opolu, s. 58–69. Heffner K., Solga B. 2014. Zmieniająca się rola migracji zagranicznych w rozwoju regionów w Polsce. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 213–232.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. 1992. *Ucieczka mózgow z szkolnictwa wyższego i nauki. Raport z badań*. Seria: Studia Regionalne i Lokalne 8(41). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. 1994. *Ucieczka mózgow z nauki i szkolnictwa wyższego w Polsce w latach 1992-1993*. Raport z badań. Seria: Studia Regionalne i Lokalne 15(47). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. 1997. *Ruchliwość pracowników naukowych w latach 1994-1996*. Seria: Studia Regionalne i Lokalne 22(55). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Hut P. 2002. Cechy społeczno-demograficzne imigrantów z lat 1996–2004. *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 1(2), s. 191–206.
- Hut P. 2004. *Warunki życia i proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992–2000*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Hut P. 2012. O repatriantach osiedlonych w Polsce w latach 2008–2010. *Polityka Społeczna* 2(455).
- Hut P. 2014. Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce. *Polityka Społeczna* 24(1), s. 47–60.
- Iglicka K. 1998b. Current migratory patterns. W: T. Frejka, M. Okólski, K. Sword (red.), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*. New York–Geneva: United Nations, s. 57–68.
- Iglicka K. 1998b. Are They Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland. *International Migration Review* 32(4), s. 995–1014.
- Iglicka K. 1999. The Economics of the Petty Trade on the Eastern Polish Border. W: K. Iglicka, K. Sword (red.), *The Challenge of East-West Migration for Poland*. London: Macmillan, s. 120–144.
- Iglicka K. 2001a. Shuttling from the former Soviet Union to Poland: from 'primitive mobility' to migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27(3), s. 505–518
- Iglicka K. 2001b. *Poland's Post-War Dynamic of Migration*. Aldershot: Ashgate.
- Iglicka K. (red.) 2002. *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Iglicka K. 2007. A note on rebirth of migration research in Poland after 1989. W: A. Kicingier, A. Weiner (red.), *State of the art in migration research in Poland*. CEFMR Working Paper 1/2007. Warszawa: Central European Forum for Migration Research.
- Iglicka K. 2010. *Powroty Polaków po 2004 roku. W pętli pułapki migracyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Iglicka K., Jaźwińska E., Kępińska E., Koryś P. 1997. *Imigranci w Polsce w świetle badania sondażowego*. Seria: ISS Working Papers 10. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Iglicka K., Jaźwińska E., Okólski M. 1996. Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe, *Studia Demograficzne* 4(126), s. 3–41.
- Iglicka K., Weiner A. 2004. Cudzoziemscy specjaliści w aglomeracji warszawskiej. W: J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Społeczna mapa Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholars, s. 368–388.
- Iglicka-Okólska K. 1998. *Analiza zachowań migracyjnych na podstawie wyników badania etnosondażowego migracji zagranicznych w wybranych regionach Polski w latach 1975-1994*. Seria: Monografie i Opracowania, 438. Warszawa: Instytut Statystyki i Demografii, Szkoła Główna Handlowa.
- Janicka A., Anacka M. 2018. Starzenie się populacji w warunkach dopełniającego się przejścia migracyjnego. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 334–354.
- Janicki W. 2006. Analiza migracji wewnętrznych i międzynarodowych na obszarze Unii Europejskiej – razem, czy osobno? *Studia Demograficzne* 2(150), s. 66–77.
- Jankowiak s. 2005. *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*. Seria: Monografie, 13. Warszawa.
- Jaroszewicz M., Szerepka L. 2007. *Migration Challenges in the European Union's Eastern Neighbourhood*. Warsaw: Centre for Eastern Studies.
- Jaźwińska E. 1998. Methods, approaches and research techniques. W: T. Frejka, M. Okólski, K. Sword (red.), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*, New York–Geneva: United Nations, s. 25–34.
- Jaźwińska-Motyłska E. (red.) 2006. *Imigracja do Polski w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002*. CMR Working Papers Nr 13/71. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Jaźwińska E., Okólski M. (red.) 2001. *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jończy R. 2003. *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego: studium ekonomicznych determinant i konsekwencji*. Seria: Studia i Monografie, 226. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Jończy R. 2006. Exodus zarobkowy ludności autochtonicznej z województwa opolskiego i jego skutki. *Polityka Społeczna* 1, s. 11-15.
- Jończy R. 2008. *Zewnętrzne migracje ludności wiejskiej Opolszczyzny po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Konsekwencje sytuacji społeczno-demograficznej i regionalnego rynku pracy*. Opole–Wrocław: Instytut Śląski.
- Jończy R. 2010. *Migracje zagraniczne z obszarów wiejskich województwa opolskiego po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane aspekty ekonomiczne i demograficzne*. Opole–Wrocław: Instytut Śląski.
- Jończy R. 2014. *Ekonomiczno-społeczne skutki współczesnych migracji w wymiarze regionalnym na przykładzie regionu opolskiego*. Opracowanie przygotowane na zlecenie KBNM PAN. Warszawa.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Jończy R., Rauziński R., Rokita-Poskart D. 2014. Ekonomiczno-społeczne skutki współczesnych migracji na przykładzie Śląska Opolskiego. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 233–246.
- Jończy R., Rokita-Poskart D. 2012. *Wpływ zagranicznych migracji zarobkowych na sytuację społeczno-demograficzną województwa opolskiego*. Opole: Obserwatorium Integracji Społecznej Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Opolu.
- Kaczmarczyk P. 2002. *Migracje o charakterze cyrkulacyjnym a inne formy mobilności terytorialnej w świetle doświadczeń badawczych*. CMR Working Papers nr 45. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P. 2004. Popytowe uwarunkowania migracji zarobkowych do Niemiec. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 38–77.
- Kaczmarczyk P. 2005a. Migracje zarobkowe Polaków w dobie przemian. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kaczmarczyk P. 2005b. Wyjazdy sezonowe do Niemiec a inne formy współczesnej mobilności zagranicznej Polaków – wybrane aspekty ekonomiczne. *Przegląd Polonijny* 3(117), s. 27–44.
- Kaczmarczyk P. 2006. *Highly skilled migration from Poland and other CEE countries - myths and reality*. Seria: Transatlantic Security and Immigration Project's Publications, 17/06. Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych.
- Kaczmarczyk P. (red.) 2008. *Współczesne migracje zagraniczne Polaków. Aspekty lokalne i regionalne*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P. 2010. Brains on the Move? Recent Migration of the Highly Skilled from Poland and its Consequences. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panfili (red.), *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 165–186.
- Kaczmarczyk P. 2011. *Recent Trends in International Migration. The 2010 SOPEMI Report*. CMR Working Papers nr 50/108. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P. 2015. *Recent Trends in International Migration. The 2013 SOPEMI Report*. CMR Working Papers nr 86/114 Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P., Anacka M., Fihel A., Stefańska R. 2011. *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2010 SOPEMI Report*. CMR Working Papers nr 51/109. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P., Dąbrowski P., Fihel A., Stefańska R. 2014. *Recent Trends in International Migration in Poland The 2012 SOPEMI Report*. CMR Working Paper nr 71/129. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P., W. Łukowski (red.) (2004). *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2002. From net emigration to net immigration. Socioeconomic aspects of international population movements in Poland. W: R. Rotte, P. Stein (red.), *Migration Policy and the Economy: International Experiences*. München: ars et unitas, s. 319–348.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2005a. *International migration in Central and Eastern Europe – current and future trends*. New York: United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development, 6-8 July 2005.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2005b. *Migracje specjalistów wysokiej klasy w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej*. Warszawa: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2008. Demographic and Economic Impacts of Migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 600–625.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2011. Podsumowanie. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 195–206.
- Kędelski M. 1990. Fikcja demograficzna w Polsce i RFN (Ze studiów nad migracjami zagranicznymi), *Studia Demograficzne* 1(99), s. 21–55.
- Kępińska E. 2003. *Recent Trends in International Migration. Poland 2003*. CMR Working Papers nr 52. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2004. *Recent trends in international migration. The 2004 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Paper nr 56. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2005. *Recent Trends in International Migration. The 2005 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Papers nr 2/60. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2006. *Recent trends in International Migration. The 2006 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Papers nr 15/73. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2007. *Recent Trends in International Migration. The 2007 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Papers nr 29/87. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Kępińska E. 2008. *Migracje sezonowe z Polski do Niemiec: mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i zróżnicowanie według płci*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kępińska E., Okólski M. 2001. *Recent trends in international migration - Poland 2001*. CMR Working Papers nr 43. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E., Okólski M. 2002. *Recent trends in international migration - Poland 2002*. CMR Working Papers nr 48. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E., Okólski M. 2003. *Recent Trends in International Migration. Poland 2003*. *Studia Demograficzne* 2(144), s.137–164.
- King, R., Skeldon, R. 2010. 'Mind the Gap!': bridging the theoretical divide between internal and international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(10), s. 1619–1646.
- Klimek Ł. 2017. *Migration and Fertility. Polish Migrant Families in Ireland and Non-Migrant Families in Poland: A Comparison of Fertility Plans and Behaviour*. *Central and Eastern European Migration Review* 6(2), s. 5–30.
- Knopek J. 2001. *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*. Bydgoszcz: Akademia Bydgoska.
- Komisja Rządowa do spraw koordynacji Działań międzyresortowych w zakresie polityki ludnościowej. 1989. *Emigracja zagraniczne ludności Polski do krajów kapitalistycznych w latach 1981-1988*. Warszawa, materiał powielany.
- Korcelli P. 1992. *International Migrations in Europe: Polish Perspectives for the 1990s*. *The International Migration Review* 26(2), Special Issue: The New Europe and International Migration, s. 292–304.
- Korcelli P. 1994a. *Emigration from Poland after 1945*. W: H. Fassmann, R. Muenz (red.), *European migration in the late twentieth century. Historical patterns, actual trends and social implications*. Aldershot: Edward Elgar Publishers, s. 171–185.
- Korcelli P. 1994b. *On interrelations between internal and international migration*. *Innovation* 2, s. 151–163.
- Korcelli P. (red.) 1998. *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184.
- Korcelli P. 2000. *Migration from Poland and the future EU enlargement*. W: Z. Chojnicki, J. Parysek (red.), *Polish geography. Problems, research, applications*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 5–18.
- Korczyńska J. 2003. *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*. Warszawa: Scholar.
- Koryś I. 2004. *Migration Trends in Selected EU Applicant Countries. Poland – Dilemmas of a Sending and Receiving Country*. Vienna: IOM.
- Kosiński L. 1963. *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych*. Seria: Prace Geograficzne, 40. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Krakowska A. 1992. *Migracje ludności wiejskiej Podhala*. Sprawozdanie Komisji Nauk Geograficznych nr 131. PAN: Kraków.
- Krakowska A. 1994. *Emigracja zagraniczna na Podhalu w latach 1975-1988*. W: B. Górz (red.), *Studia nad przemianami Podhala*. Seria: Prace Monograficzne WSP, 172. Kraków: WSP, s. 69–91.
- Krywult-Albańska, M. 2011. *Przyczyny i okoliczności emigracji z Polski w latach 1980: Na przykładzie emigracji do Kanady*. CMR Working Papers nr 49/107. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kupiszewska D. 2009. *Data collection systems and practices in Poland relevant to research on migration and integration*. CEFMR Working Paper 3/2009. Warszawa: CEFMR.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2005. *A revision of the traditional multiregional model to better capture international migration: The MULTIPOLES model and its applications*. CEFMR Working Paper 10/2005. Warszawa: CEFMR.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2012. *Długoterminowe regionalne konsekwencje migracji w Europie – metoda oceny i wybrane wyniki*. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2, s. 105–134.
- Kupiszewska D., M. Kupiszewski. 2013. *Population and labour force dynamics model*. W: M. Kupiszewski (red.) *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 193–206.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2014. *ET2050 Territorial Scenarios and Visions for Europe. Volume 2. Demographic trends and scenarios*. Online: https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/ET2050_FR-03_Volume_2_Demographic_Trends_and_Scenarios.pdf.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M., Martí M., Ródenas C. 2010. *Possibilities and limitations of comparative quantitative research on international migration flows*. PROMINSTAT Thematic Working Paper, 4. Online: www.prominstat.eu.
- Kupiszewska D., Nowok B. 2008. *Comparability of statistics on international migration flows in the European Union*. W: J. Raymer, F. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models, and Estimates*. London: Wiley and Sons, s. 47–71.
- Kupiszewska D., Nowok B., Kupiszewski M. 2006. *Country report. Poland*. W: M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton (red.), *THESIM: Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, s. 577–589.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Kupiszewski M. 1992. Population development 1980-1990 in Poland. (A map with an accompanying text.). W: P. Jordan (red.), *Atlas of Eastern and Southeastern Europe*. Vienna: Oesterreichisches Ost- und Suedosteuropa Institut.
- Kupiszewski M. 1993. Poland as a source of migration and travel. W: P. Jordan (red.), *Atlas of Eastern and Southeastern Europe*. Vienna: Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut.
- Kupiszewski M. 1996. Extra-Union migration: the East-West perspective. W: P. Rees, J. Stillwell, A. Convey, M. Kupiszewski (red.), *Population migration in the European Union*. London: Wiley and Sons, s. 13–37.
- Kupiszewski M. 1998. Czy na podstawie doświadczeń innych krajów można przewidywać zmiany migracji międzynarodowych po przyjęciu Polski do Unii Europejskiej? W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184, s. 67–78.
- Kupiszewski M. 2002a. *Modelowanie dynamiki przemian ludności w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych*. Seia: Prace Geograficzne 181. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Kupiszewski M. 2002b. How trustworthy are forecasts of international migration between Poland and the European Union? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(4), s. 627–645.
- Kupiszewski M. 2005. *Migration in Poland in the Period of Transition- the Adjustment to the Labour Market Change*. Discussion Paper No.266, Project on Intergenerational Equity, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, Tokyo.
- Kupiszewski M. (red.) 2009a. *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration.
- Kupiszewski M. 2009b. Labour migration in Western Balkan countries – a review of literature and historical trends. W: M. Kupiszewski (red.), *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, s. 13–30.
- Kupiszewski M. 2009c. Migration and population change in the Western Balkans – what the data reveal. W: M. Kupiszewski (red.), *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, s. 51–62.
- Kupiszewski M. 2009d. Assessment of migration propensity in Western Balkan countries. W: M. Kupiszewski (red.), *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, s. 63 – 72.
- Kupiszewski M. (red.) 2013. *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer.
- Kupiszewski M., Baccaïni B., Durham H., Rees P. 2000. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: France Case Study*. Working Paper 00/03. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Berinde D., Teodorescu V., Durham H., Rees P. 1997. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Romanian case study*. Working Paper 97/7. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Bijak J., Kicing A. 2013. The use of international migration theories in migration forecasting - a practical approach. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 35–55.
- Kupiszewski M., Bijak J., Nowok B. 2008. The Impact of Future Demographic Trends in Europe, 2005-2050. *Finnish Yearbook of Population Research* 63, s. 147–183.
- Kupiszewski M., Borgegård L-E., Fransson U., Hakansson J., Durham H., Rees P. 2001. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Sweden Case Study*. Working Paper 001/01. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Bucher H., Durham H., Rees P. 1998. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Germany case study*. Working Paper 98/11. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Drbohlav D., Rees P., Durham H. 1998. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Czech case study*. Working Paper 98/10. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Durham H., Rees P. 1998a. Changes in the regional population dynamics in Poland 1980-1984. *Studia Demograficzne* 3(133), s. 3–18.
- Kupiszewski M., Durham H., Rees P. 1998b. Internal migration and urban change in Poland. *European Journal of Population*, 14, 3, 265–290.
- Kupiszewski M., Fihel A. 2007. Demographic aspect of research on international migration. W: A. Kicing, A. Weinar (red.), *State of the Art of the Migration Research in Poland*. CMR Working Papers 26/84. Ośrodek Badań nad Migracjami. Uniwersytet Warszawski.
- Kupiszewski M., Heikkilä E., Nieminen M., Durham H., Rees P. 2000. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Finland Case Study*. Working Paper 00/07. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Kupiszewski M., Illeris S., Durham H., Rees P. 2001. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Denmark Case Study*. Working Paper 01/02. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 1998. Projection of Central and East European Populations - the model, the data and preliminary results. W: J. Fleischhacker, R. Münz (red.), *Gesellschaft und Bevölkerung in Mittel- und Osteuropa im Umbruch*. Seria: Arbeitstagung der Deutschen Gesellschaft für Bevölkerungswissenschaft (DGBw), 31. Berlin: Lehrstuhl Bevölkerungswissenschaft, Institut für Sozialwissenschaften, s. 22–40.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2008. International migration component in population dynamics models. W: J. Raymer, F. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models, and Estimates*. London: Wiley and Sons, s. 309–327.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2011. MULTIPOLES: A Revised Multiregional Model for Improved Capture of International Migration. W: J. Stillwell, M. Clarke (red.), *Population Dynamics and Projection Methods: Papers in Honour of Philip Rees*. Springer, s. 41–60.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D., Brunarska Z. 2017. The futures of ethnic groups in the Russian Federation. *Eurasian Geography and Economics* 58(3), s. 279–296.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D., Nikitovic V. 2012. *The impact of demographic and migration flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration - Mission to Serbia. Online: http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/The_Impact_of_Demographic_and_Migration_Flows_on_Serbia.pdf
- Kupiszewski M., Schuler M., Reichle M., Durham H., Rees P. 2000. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Switzerland Case Study*. Working Paper 00/02. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kurcz Z., Podkanski W. 1991. Emigracja z Polski po 1980 roku. W: W. Misiak (red.), *Nowa emigracja i wyjazdy zarobkowe za granicę*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Socjologiczne.
- Kuźma E. 2004. Migracje do Belgii: o możliwościach i barierach wychodzenia z nielegalności. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 261–277.
- Latuch M. 1989. Dylematy i problemy współczesnych migracji zagranicznych w Polsce. W: *Współczesne migracje i metodyka ich badania*. Seria: Monografie i Opracowania. Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Instytut Statystyki i Demografii, s. 54–59.
- Latuch M. 1990. *Zagraniczne wyjazdy Polaków w latach osiemdziesiątych jako motyw emigracji ludności z kraju*. Warszawa: IGS-SGPiS.
- Latuch M. 1992. Jeszcze o współczesnej emigracji ludności Polski. *Wiadomości Statystyczne* 37(8), s. 46–47.
- Lesińska M., Okólski M., Słany K., Solga B. (red.) 2014. *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Linstone H. A., Turoff M. 1975. *The Delphi Method: Techniques and Applications*. Reading: Addison-Wesley.
- Makulec A. 2013. *Konsekwencje migracji wysoko wykwalifikowanego kapitału ludzkiego dla krajów wysyłających i migrantów na przykładzie personelu medycznego*. CMR Working Papers nr 61/119. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Marek E. 1992. *Emigracja z Polski*. Warszawa: IPiSS.
- Marszał T. (red.) 2001. *Atlas of Polish Emigration in France*. Łódź: Stowarzyszenie Wspólnota Polska, Uniwersytet Łódzki.
- Martí M., Ródenas C. 2007. Migration Estimation Based on the Labour Force Survey: An EU-15 Perspective. *International Migration Review* 41(1), s. 101–126.
- Massey D. 1987. The ethnosurvey in theory and Practice. *International Migration Review* 21(4).
- Massey D., Espinosa K. 1997. What is driving Mexico-U.S. Migration? A theoretical, empirical and policy analysis. *American Journal of Sociology* 102(4).
- Matejko E. 2004. Migracja sezonowa jako strategia działania w kontekście sytuacji na polskim i hiszpańskim rynku pracy. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 240–260.
- Michalski W. 1990. Migracje ludności między Polską a Francją w latach 1980–1986. *Przegląd Polonijny* 16(1).
- Mioduszewska M. 2008. *Najnowsze migracje z Polski w świetle danych badania Aktywności Ekonomicznej Ludności*. CMR Working Papers nr 36/94. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- MSW. 1989. *Informacja Statystyczna. Migracje zewnętrzne 1988*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
- Mucha J., Łuczaj K. 2017. Developing the Academic Careers of Foreign Scholars in Poland: The Case of Krakow. *Central and Eastern European Migration Review* 6(2), s. 141–162.
- Murdoch A. 2011. *Emigracja lekarzy z Polski*. Seria: Monografie i Opracowania, 577. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Napierała J., Frieberg J. H. 2011. Polscy migranci w Norwegii. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 38–4.
- Napierała J., Górny A. 2011. Badania migrantów jako przedstawicieli populacji „ukrytych” – dobór próby sterowany przez respondentów (Respondent Driven Sampling). W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 155–194.
- Napierała J., Trevena P. 2010. Patterns and determinants of sub-regional migration: A case study of Polish construction workers in Norway. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panfiru (red.), *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 51–72.
- Napierała J., Wojtyńska A. 2011. Polscy migranci w Islandii. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 48–65.
- Nowok B. 2005. *Evolution of international migration statistics in selected Central European countries*. CEFMR Working Papers 8/2005. Warszawa: CEFMR.
- Nowok B. 2008. Evolution of international migration statistics in selected Central European countries. W: J. Raymer, F. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models, and Estimates*. London: Wiley and Sons, s. 73–87.
- Nowok B. 2010. *Harmonization by simulation: A contribution to comparable international migration statistics in Europe*. Rozprawa doktorska. Doctor of Philosophy, Rijksuniversiteit Groningen.
- Nowok B., Kupiszewska D. 2005. *Official European statistics on international migration flows: availability, sources and coverage*. CEFMR Working Paper 5/2005. Warsaw: CEFMR.
- Nowok B., Kupiszewska D., Poulain M. 2006. Statistics on International Migration Flows. W: M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton (red.), *THESIM: Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, s. 203–231.
- Nowok B., Willekens F. 2011. A probabilistic framework for harmonization of migration statistics. *Population, Space and Place* 17(5), s. 521–533.
- Okólski M. 1991. Poland across Rio Grande. *The European Journal of International Affairs* 2, s. 136–150.
- Okólski M. 1993. Migratory Movements from Countries of Central and Eastern Europe. W: *People on the Move. New Migration Flows in Europe*. Strasbourg Council of Europe Press. s. 83–116 i s. 205–229.
- Okólski M. 1994a. Migracje zagraniczne w Polsce a latach 1980-1989. Zarys problematyki badawczej. *Studia Demograficzne* 3(117), s. 3–59.
- Okólski M. 1994b. International Migration in Poland: Characteristics, Magnitude, Causes. W: *Migration as Socio-Economic Phenomenon in the Process of Poland's Transition within the Context of European Integration*. Paryż: Organisation for Economic Co-operation and Development, s. 75–117.
- Okólski M. 1994c. Migracje zagraniczne w Polsce- cechy, skala, przyczyny. W: *Migracja jako społeczne i ekonomiczne zjawisko w procesie transformacji ustrojowej w Polsce na tle integracji europejskiej*. Warszawa: OECD, MPiPS, IPiSS, s. 75–117.
- Okólski M. 1997a. *Statystyka imigracji w Polsce. Warunki poprawności, ocena stanu obecnego, propozycje nowych rozwiązań*. ISS Working Papers 2. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Okólski M. 1997b. *Recent trends in international migration - Poland 1996*. CMR Working Papers nr 16. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1997c. *Najnowszy ruch wędrowniczy z Ukrainy do Polski. Charakterystyka strumieni, cech migrantów i okoliczności pobytu w Polsce*. CMR Working Papers nr 14. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1998a. *Recent trends in international migration - Poland 1997*. CMR Working Papers nr 19. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1998b. A profile of the communities. W: T. Frejka i in. (red.), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe*. New York-Geneva: United Nations, s. 35–44.
- Okólski M. 1999a. *Recent trends in international migration - Poland 1998*. CMR Working Papers nr 28. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1999b. Transformacja mobilności przestrzennej a nowe formy migracji międzynarodowych. W: *Dziesięć lat po szoku. Polska gospodarka w latach 1989-1998*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 246–265.
- Okólski M. 1999c. *Poland's migration: growing diversity of flows and people*. CMR Working Papers nr 29. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M., 1999d. Migration Pressures on Europe. W: *European Populations. Unity in diversity*. Kluwer Academic Press, s. 141-194.
- Okólski M. 1999e. *Migration Pressures on Europe*. CMR Working Papers nr 26. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Okólski M. 2000a. Incomplete migration. A new form of mobility in Central and Eastern Europe. The case of Polish and Ukrainian migrants. W: C. Wallace, D. Stola (red.), *Central Europe: New migration space*. Houndmills: Macmillan Press, s. 95–115.
- Okólski M. 2000b. *Recent trends in international migration - Poland 2000*. CMR Working Papers nr 39. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 2000c. Recent trends and major issues in international migration: Central and East European perspective. *International Social Science Journal* 4, s. 329–341.
- Okólski M. 2001a. Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej. W: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na hustawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 31–61.
- Okólski M. 2001b. Incomplete Migration. A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian migrants. W: C. Wallace, D. Stola (red.), *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills–Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 105–128.
- Okólski M. 2004. Przepływ siły roboczej w świetle niemiecko-polskiej umowy dwustronnej o pracownikach sezonowych. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 23–37.
- Okólski M. 2010a. Czy Polska stanie się krajem imigracyjnym? *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 4, s.131–157.
- Okólski M. 2010b. Polska jako kraj imigracji - wprowadzenie. W: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 23–68.
- Okólski M. 2010c. Modernizacyjna rola migracji. W: W. Morawski (red.), *Powiązania zewnętrzne. Modernizacja Polski*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, s. 497–507.
- Okólski M. 2012a. Spatial Mobility from the Perspective of the Incomplete Migration Concept Central and Eastern European *Migration Review* 1(1), s. 11–35.
- Okólski M. 2012b. Modernising Impacts of Emigration. *Studia Socjologiczne* 3(206), s. 49–79.
- Okólski M. 2012c. Transition from emigration to immigration. Is it a destiny of modern European countries? W: M. Okólski (red.), *European Immigrations: Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 23–44.
- Okólski M. 2017a. Nowa, krucha mapa europejskich migracji. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1(163), s. 5–28.
- Okólski M. 2017b. Migracje ludności a modernizacja Europy. W: J. M. Brzeziński (red.), *Obcy i swoi. Psychologiczna natura stosunków międzyludzkich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM, s. 257–272.
- Okólski M., Jaźwińska E., Iglicka K. 1996. Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe. *Studia Demograficzne* 4(126), s. 3–41.
- Okólski M., Salt J. 2014. Polish emigration to the UK after 2004: Why did so many come? *Central and Eastern European Migration Review* 3(2), s. 11–37.
- Okólski M., Stola D. 1998. Migracje między Polską a krajami Unii Europejskiej w perspektywie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184, s. 9–54.
- Orłowski W., Zienkowski L. 1998. Skala potencjalnych emigracji z Polski po przystąpieniu do Unii Europejskiej: próba prognozy. W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184, s. 55–66.
- Perepeczko B. 2007. W kręgu kapitału ludzkiego. W: M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Perepeczko B. 2008a. Zróżnicowanie zjawiska zarobkowych migracji zagranicznych ludności wiejskiej. *Zeszyty Naukowe SGGW - Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* 72, s. 65–74.
- Perepeczko B. 2008b. Nowe oblicze migracji zagranicznych z obszarów wiejskich Polski południowo-wschodniej. W: D. Gizicka, W. Gizicki (red.), *Człowiek i społeczeństwo wobec wyzwań współczesności: aspekty kulturowe i społeczne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 178–187.
- Perepeczko B. 2008c. Plany emigracyjne (wiejskiej) młodzieży. W: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, s. 247–267.
- Piekut A. 2014. Migration and modernisation – an alternative. Polemic essay with Marek Okólski's article "Modernising Impacts of Emigration". *Studia Socjologiczne* 1(212), s. 157–169.
- Rauziński R. 1989a. *Demograficzne aspekty emigracji ludności ze Śląska Opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1975-88*. Biuletyn Informacyjny Wojewódzkiego Ośrodka Informacji Naukowej, Technicznej i Ekonomicznej 10. Opole.
- Rauziński R. 1989b. *Emigracja zagraniczna w województwie opolskim w świetle badań nad problemami pracy*. Opole.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Rauziński R. 1991. Migracje zarobkowe do Niemiec a rozwój regionalny Śląska Opolskiego. *Zeszyty Naukowe Politechniki Opolskiej* 233, *Nauki Społeczne* 44, s. 77–95.
- Rauziński R. 1993. Migracje ludności autochtonicznej ze Śląska Opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1950-1990. W: A. Klasik, Z. Mikołajewicz (red.), *Społeczno-gospodarcze i przestrzenne problemy Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i Śląska Opolskiego*. Biuletyn KPZK PAN 162. Warszawa: PWN.
- Rauziński R. 1996. Wpływ migracji zagranicznych na sytuację demograficzną Śląska Opolskiego w latach 1945-1995. *Śląsk Opolski* 6(2), s. 13–18.
- Rauziński R. 1997. Wpływ migracji (zagranicznych i wewnętrznych) na kształtowanie się sytuacji demograficznej i rynku pracy gminy Dobrzeń Wielki w latach 1975-1995. *Śląsk Opolski* 1, s. 35–39.
- Rauziński R. 1998. Wpływ migracji zagranicznych na sytuację demograficzną Śląska Opolskiego 1945-1998. *Region Śląsk Opolski. Wybrane Informacje Społeczno-Gospodarcze* 3-4, s. 9–27. Rauziński R. 1999a. *Współczesne migracje zagraniczne na Śląsku Opolskim. Aspekty demograficzne i społeczne*. Opole: Instytut Śląski.
- Rauziński R. 1999b. Współczesne migracje zagraniczne ze Śląska Opolskiego w świetle stosunków narodowościowych i demograficznych. *Śląsk Opolski* 2, s. 23–32.
- Rauziński R. 2000a. Współczesne wyjazdy zarobkowe z województwa opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec. W: *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce: wybrane zagadnienia*. Warszawa – Włocławek: IPISS/WSHE, s. 63–78.
- Rauziński R. 2000b. Contemporary international migration from Opole Silesia in the light of ethnic and demographic relations. W: K. Heffner, J. Zupančič (red.), *Migration processes in small European regions during transition period*. Opole: Governmental Research Institute – Silesian Institute in Opole, s. 71–81.
- Rauziński R. 2004. Wpływ migracji zagranicznych (stałych i sezonowych) na sytuację demograficzną ludności na Śląsku Opolskim w latach 1951-2002. W: *Rola małych regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju i integracji europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 212, s. 141–155.
- Rauziński R., Jończy R. 2002. Wpływ emigracji zagranicznej na sytuację społeczno-ekonomiczną w miastach i gminach województwa opolskiego. W: J. Słodczyk (red.), *Demograficzne i społeczne aspekty rozwoju miast*. Opole: Uniwersytet Opolski, s. 57–75.
- Rauziński R., Szczygielski K. 1993. Wpływ migracji zewnętrznych na lokalne rynki pracy Śląska w latach 1979-1988 (Analiza ilościowa). W: E. Frątczak, Z. Strzelecki, J. Witkowski (red.), *Bezrobocie - wyzwanie dla polskiej gospodarki*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS.
- Raymer J., Wiśniowski A., Forster J. J., Smith P. W. F., Bijak J. 2013. Integrated modeling of European migration. *Journal of the American Statistical Association* 108(503), s. 801–819.
- Rees P., Bell M., Kupiszewski M., Kupiszewska D., Ueffing P., Bernard A., Charles-Edwards E., Stillwell J. 2017. The Impact of Internal Migration on Population Redistribution: An International Comparison. *Population, Space and Place* 23(6), s. 1–22.
- Rees P., Kupiszewski M. 1999a. Internal migration: What data are available in Europe? *Journal of Official Statistics* 15(4), s. 551–586.
- Rees P., Kupiszewski M. 1999b. *Internal Migration and Regional Population Dynamics in Europe: A Synthesis*. Seria: Collection Demography. Strasbourg: Council of Europe.
- Rees P. H., Wilson A. G. 1977. *Spatial population analysis*. London: Arnold.
- Rogers A. 1975. *Introduction to multiregional mathematical demography*. New York: Wiley.
- Rogers A. 1995. *Multiregional demography*. London: Wiley.
- Romaniszyn K. 1994. Polacy w Grecji. *Studia Polonijne* 16, s. 7–98.
- Romaniszyn K. 1997. *Current migration in Central and Eastern Europe*. ISS Working Papers 15. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Rostropowicz-Miśko M. 2007. *Migracje ludności ze Śląska Opolskiego do Niemiec w latach 1989-2005. Aspekty demograficzne, społeczne i ekonomiczne*. Opole.
- Rostropowicz-Miśko M. 2012. Migracje zagraniczne a sytuacja demograficzna Śląska Opolskiego w latach 1989-2008. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 98, s. 281–288.
- Ruta Z. 1989. Emigranci Polscy w Grecji. Szkic problemu. *Przegląd Polonijny* 15(1), s. 7783.
- Sakson B. 1998a. *Ludność obecna Polski w dniu 6.12.1988. Wpływ „niewidzialnych” migracji zagranicznych lat osiemdziesiątych na strukturę demograficzną*. Praca doktorska. Warszawa: Kolegium Analiz Ekonomicznych SGH.
- Sakson B. 1998b. Szacunek rzeczywistej liczby Polaków, którzy opuścili kraj w latach 1981-1989 na podstawie danych systemu ewidencji ruchu paszportowego. *Studia Demograficzne* 1(131), s. 27–66.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Sakson B. 2000. Oszacowanie liczby i struktury ludności Polski w dniu 6 XII 1988 z uwzględnieniem migracji lat 1980. *Studia Demograficzne* 1(137), s. 53–95.
- Sakson B. 2002. Wpływ „niewidzialnych” migracji zagranicznych lat osiemdziesiątych na struktury demograficzne Polski. Seria: Monografie i Opracowania, 481. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Slany K. 1991. Emigracja z Polski w latach 1980 do głównych krajów imigracji zamorskiej i kontynentalnej: aspekty demograficzno-społeczne. *Przegląd Polonijny* 4, s. 15–36.
- Slany K., Ślusarczyk M. 2013. *Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socio-demograficzne*. Konferencja pt. „Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych”, EuroEmigranci.PL. Kraków, 23-24 września 2013 r.
- Solga B. 2000. Contemporary migration processes and flows of labour force abroad (as present in Opole Silesia). *Polish Population Review* 17, s. 56–66.
- Solga B. 2004a. Migracje zagraniczne mieszkańców regionu opolskiego w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r. Śląsk Opolski 4, numer tematyczny pt. „Sytuacja demograficzna Śląska w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r.” pod red. K. Szczygielskiego, s. 99–101.
- Solga B. 2004b. Migracje zagraniczne w regionie opolskim w świetle badań naukowych. W: K. Heffner (red.), *Rola małych regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju i integracji europejskiej*. Seria: Biuletyn KPZK PAN 212, s. 181–194.
- Solga B. 2013a. Miejsce i znaczenie migracji w rozwoju regionalnym. Opole: Politechnika Opolska.
- Solga B. 2013b. Migracje zagraniczne i ich wpływ na rozwój obszarów wiejskich. W: K. Heffner (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej. Stare problemy i nowe wyzwania (ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego)*. Seria: Studia KPZK PAN 154, s. 129–137. Stillwell J., Bell M., Ueffing P., Daras K., Charles-Edwards E., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2016. Internal migration around the world: comparing distance travelled and its frictional effect. *Environment and Planning A* 48, s. 1657–1675.
- Stola D. 2000. *Emigracja pomarцова*. ISS Working Papers 34. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Stola D. 2003. Zamknięcie Polski. Zniesienie swobody wyjazdu i uszczelnienie granic w latach 40. i 50. W: D. Stola, M. Zaremba (red.), *PRL. Trwanie i zmiana*. Warszawa: Wydawnictwo WSPiZ im. L. Koźmńskiego.
- Stola D. 2010. *Kraj bez wyjścia? Migracje zagraniczne z Polski 1949-1989*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej.
- Stonawski M., Potančoková M., Skirbekk V. 2016. Fertility patterns of native and migrant Muslims in Europe. *Population, Space and Place* 22(6), s. 552–567
- Stpczyński T. 1992. *Polacy w świecie*. Warszawa: GUS.
- Strielkowski W., Jaroszewicz M. 2014. Econometric forecasting of migrant stock from Eastern Europe. W: M. Jaroszewicz, M. Lesińska (red.), *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition*. Warszawa: Centre for Eastern Studies, s. 54–67.
- Szymańska D. Migracje do Polski w kontekście nowych przemian ustrojowych (na przykładzie województwa toruńskiego). W: *Rozwój demografii polskiej w latach 1918-1993*. Warszawa: GUS, s. 351–360.
- Szymańska D., Grzelak E. 1996. Migracje zagraniczne na terenie woj. toruńskiego na tle Polski. W: *Współczesne i perspektywiczne problemy geografii społeczno-ekonomicznej i zagospodarowania przestrzennego*. Toruń, s. 79–92.
- Śleszyński P. 2006. Imigracja do Polski w latach 1989-2002 na podstawie wyników NSP 2002. *Studia Demograficzne* 149, s. 82–88.
- Tanajewski Ł. 2004. Legalne migracje sezonowe z Polski do Niemiec i Francji. Analiza porównawcza. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 208–239.
- Urbańska S. 2014. Regionalne i lokalne konteksty migracji – przypadek Podlasia. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 247–261.
- Walaszek M. 2014. Migracje wewnętrzne i zagraniczne w aglomeracji poznańskiej w latach 1990-2011. *Człowiek i Społeczeństwo* 37, s. 75–90.
- Webb J. W. 1963. The natural and migration components of population changes in England and Wales, 1921-1931. *Economic Geography* 39(2), s. 130–148.
- Wieruszewska M. (red.) 2007a. *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wieruszewska M. 2007b. W kręgu kapitału społecznego. W: M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wiśniowski A. 2013. Bayesian modelling of international migration with Labour Force Survey data. Rozprawa doktorska. Warszawa, Szkoła Główna Handlowa.
-

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

- Wiśniowski A. 2017. Combining Labour Force Survey data to estimate migration flows: The case of migration from Poland to the UK. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)* 180(1), s. 185–202.
- Wiśniowski A., Bijak J., Christiansen S., Forster J. J., Keilman N., Raymer J., Smith P. W. F. 2013. Utilising expert opinion to improve the measurement of international migration in Europe. *Journal of Official Statistics* 29(4), s. 583–607.
- Wiśniowski A., Bijak J., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2012. An uncertain future of immigration in Europe: Insights from expert-based stochastic forecasts for selected countries. W: M. Okólski (red.), *European Immigrations. Trends, Structures and policy Implications*. Seria: IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 211–232.
- Wiśniowski A., Bijak J., Shang, H. L. 2014. Forecasting Scottish migration in the context of the 2014 constitutional change debate. *Population, Space and Place* 20(5), s. 455–464.
- Wiśniowski A., Forster J. J., Smith P. W. F., Bijak J., Raymer J. 2016. Integrated modelling of age and sex patterns of European migration. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)* 179(4), s. 1007–1024.
- Wrześniewska-Wal I. 2012. Mobilność polskich lekarzy. *Problemy Higieny i Epidemiologii* 93(1), s. 209–215.
- Zelinsky W. 1971. The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review* 61, s. 219–249.
- Zelinsky W. 1979. The Demographic Transition: Changing Patterns of Migration. In: *Population Science in the Service of Mankind*. Vienna: Institute of Life, International Union for Scientific Study of Population, s. 165–190.
- Znanięcki F., Thomas W. 1918-1920. *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: Richard G. Badger, The Gorham Press.